

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 8 Sayı: 38 Volume: 8 Issue: 38
Haziran 2015 June 2015
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

BÜYÜK MOĞOL İMPARATORU CENGİZ HAN'IN DİN ALGISI
GREAT MONGOL EMPEROR GENGHIS KHAN'S PERCEPTION OF RELIGION

İhsan ARSLAN*

Öz

Temuçin, babasının Tatarlar tarafından öldürülmesinden sonra zor yaşam koşulları altında ve uzun mücadeleler neticesinde 1196 tarihinde Moğol İmparatorluğu'nu kurmuş ve 1206 yılında ise Cengiz Han sıfatını almıştır. Cengiz Han, Şamanizm'i benimseyip tek Tanrı inancına sahip olduğundan dolayı, tek Tanrı anlayışına sahip olanlara karşı oldukça hoşgörülü davranmış ve onlara kendi inancını kabul ettirmek için baskı yapmamıştır. Hatta bu düşüncesini, anayasasının: "Yeri ve göğü yaratan, ölümü, hayatı, serveti, fakirliği istediği gibi dağıtan, her şeyde mutlaka hükmünü yürüten bir tek Tanrı'nın varlığına iman etmenizi emrederim." ve "Dini reisler, vaizler, rahipler, ruhanî hayata bağlı kimseler, müezzinler, doktorlar ve cenaze yıkayıcıları genel hizmetlerden muaftırlar" şeklinde ilk iki maddesiyle kanunlaştırması, onun inanç sahiplerine karşı ne kadar iyimser olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Han, Moğol İmparatorluğu, Din, Algı, Hoşgörü.

Abstract

After the murder of his father by the Tatars, Temüjin established the Mongol Empire in 1196 under severe living conditions and as a result of long struggles and took the title of Genghis Khan in 1206. Since Genghis Khan adopted shamanism and had unitarian belief, he behaved quite tolerantly to those who possess unitarian belief and didn't oppress them in order to make them accept his belief. The fact that he even legalized this notion with the first two articles of the constitution in the form of "I order you to believe in a single God who created the earth and the sky, who distributes death, life, wealth and poverty at will and who absolutely administers his decrees on everything" and "Religious leaders, preachers, priests, those who are dedicated to spiritual life, muezzins, doctors and corpse washers are exempt from general services" reveals how optimistic he is to the believers.

Keywords: Genghis Khan, Mongol Empire, Religion, Perception, Tolerance.

Giriş

Moğolistan'ın kuzey doğusunda Onon ve Kerulen nehirleri arasında göçebe hayatı yaşayan (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 3; Ebu'l-Ferec, 1999: II,476; Ağaldağ, 2002: VIII, 436) Kara Tatarların Borçiginler koluna mensup olan (Ağaldağ, 2002: VIII, 436)Yesügey Bahadır'ın büyük oğlu Temuçin, Pelliot'un yeni görüşüne göre 1167 yılında Onon ırmağının kıyısında Dölün Boldag adı verilen yerde doğmuştur. Rene Grousset de Cengiz Han'ın 1167 domuz yılında doğduğunu belirtmektedir (Grousset, 2001: 39; Sallâbî, 2010: 49; Abdülhakîm, 2008: 57). Temuçin'in doğum tarihi için İranlı tarihçiler 1155 yılını vermektedir. Yuan hanedanının tarihçileri ise 1162 yılını göstermektedirler. Pelliot ise 1340 tarihli Çin kaynakları üzerinde yaptığı çalışmalarda, Temuçin'in doğum tarihini 1162 olarak kabul etmektedir. Cengiz Han 1227'de öldüğünde ancak 60 yaşlarında bulunuyordu (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 19; Roux, 2001: 60-61; Sayyâd, 1980: 39; Vernadsky, 2007: 36; Abdülhakîm, 2008: 57; Emîn-el-Ferîk, 2007: 36; Ağaldağ, 2002: VIII, 437).

Temuçin'in babası Yesügey Bahadır, bir gün Onon nehri civarında doğanyla avlanırken oradan geçmekte olan Merkitlerin Olkunot Kabilesinden bir kız alıp götürmekte olan Merkitli Yeke-Çiledü'nün elinden iki kardeşinin yardımı ile bir kızı kaçırdı. Bu kızın adı Ölün-Uçin idi. Yesügey Bahadır kaçırdığı bu kız ile evlendi. Onon nehri civarında bulunan Dölün Boldag mevkiinde buldukları sırada Yesügey Bahadır, Tatarlardan Temuçin-Üge, Kori Buka'yı esir alarak getirdiği sırada oğlu Temuçin dünyaya geldi. Bu çocuğa Temuçin-Üge'nin adından dolayı Temuçin ismini verdi. Yesügey Bahadır'ın Ölün-Uçin'den Temuçin, Kasar, Kaçun, Temuge isminde dört oğlu, Temulin adında bir kızı olmuştur. Temuçin dokuz iken Kasar yedi, Kaçun beş, Temuge üç yaşındaydı, Temulin ise beşikteydi (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 19; Roux, 2001: 57-60; Sayyâd, 1980: 40-41; Vernadsky, 2007: 36; Hişâm, 2008: 7; Ağaldağ, 2002: VIII, 437).

Temuçin dokuz yaşında iken Yesügey Bahadır onun için annesi Ölün-Uçin'in akrabaları olan Torgut kabilesine mensup Olkunotlardan, kendi dayılarından kız istemek için Temuçin'i alarak yola çıktı, yolda

*Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâmTarihi Öğretim Üyesi.

Unggirat kabilesinden Dayseçen'e rastlayarak ona misafir oldu. Temuçin'i Dayseçen'in kızı Börte-Uçin ile nişanlayarak geri döndü. Yesügey Bahadır yolda Tatarlara rastlayarak onlara misafir oldu, Tatarlar onu tanıyarak, eskiden yapmış olduğu yağmayı hatırlayarak, gizlice onu öldürmeye karar verdiler ve içkisine zehir katarak onu zehirlediler. Yesügey Bahadır üç gün sonra evine geldiğinde fenalaştı ve öldü (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 19-22; Roux, 2001: 71-72; Vernadsky, 2007: 37; Hişâm, 2008: 7; Ağaldağ, 2002: VIII, 438).

Yesügey Bahadır'ın kabilesi Temuçin'i çok küçük ve güçsüz gördüğünden ona itaat etmeyerek ayrıldılar. Temuçin'in annesinin bütün ısrarlarını da kabul etmeyen kabileler onlardan ayrılarak bu aileyi yalnızlığa terk ettiler. Baba akrabaları tarafından terk edilen Temuçin, annesini ve kardeşlerini yanına alarak o zaman Burhan Haldun adı verilen Onon ırmağının kaynağındaki Kentey dağlarında kara ve su avcılığı ile yaşamaya mecbur kaldılar. Geçimlerini avcılıkla sağladılar. Bu zor hayat şartları içinde Temuçin ve kardeşleri gözü pek cengâverler olarak yetişti. Bu arada Temuçin düşmanları Tayciyutlara esir düştü ve esaretten güçlükle kurtulabildi (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 23-31; Roux, 2001: 73-76,78-80; Sayyâd, 1980: 41-42; Vernadsky, 2007: 37; Hişâm, 2008: 7; Abdülhakîm, 2008: 57; Ağaldağ, 2002: VIII, 438).

Temuçin dokuz yaşında iken nişanlanmış olduğu Dayseçen'in kızı Börte-Uçin'i almak için kardeşini yanına alarak nişanlısının yanına gitti, kayın babası Dayseçen onları sevinçle karşılayarak Samur'dan bir kürk çeyiz ile birlikte kızı Börte'yi Temuçin'e verdi (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 36; Roux, 2001: 82-83; Vernadsky, 2007: 37; Ağaldağ, 2002: VIII, 438).

Temuçin 1175 yılında Kerayitlerin güçlü hükümdarı, babasının yakın arkadaşı Tuğrul Han'ın yanına gitti ve ona bağlılıklarını bildirerek kendisinden yardım istedi. Eşinin çeyizi olan samur kürkü Tuğrul Han'a verdi. Böylece Temuçin, Tuğrul Han'ın yardımı ile dağılmış olan kabilesini birleştirme sözünü aldı (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 37; Roux, 2001: 83; Sayyâd, 1980: 41-42; Vernadsky, 2007: 37; Hişâm, 2008: 7; Abdülhakîm, 2008: 58; Ağaldağ, 2002: VIII, 438).

Temuçin on iki kişiden ibaret ailesiyle Kerulen nehrinin kaynağından ayrılıp Burgi sahilinde buldukları sırada Merkitlerin baskınına uğradı, bu baskında Temuçin'in karısı Börte esir edildi. Temuçin, eşini Tuğrul Han ve Cacirat kabilesinin reisi Camuka'nın yardımı ile kurtarabildi (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 37-49; Roux, 2001: 84-85,91-92; Sayyâd, 1980: 41-42; Hişâm, 2008: 7; Vernadsky, 2007: 38-39; Ağaldağ, 2002: VIII, 438).

Camuka ile Temuçin bir yıl beraber hareket ettiler, ancak Onon nehri üzerinde Korkonak Cobor mevkiinde birbirlerinden ayrılarak düşman oldular. Çünkü her ikisi de Moğolların hükümdarı olmak istiyordu. Temuçin'i, Celâyir, Kıyat, Baa'rin kabileleri destekledi. Moğol aristokratları Altan, Kuçar, Seç-beki Temuçin'in yanında yer aldılar. 1196 yılında ant içerek onu Moğolların Han'ı yaptılar (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 52-58; Roux, 2001: 96-99; Sayyâd, 1980: 41-42; Vernadsky, 2007: 40-43; Sallâbî, 2010: 52; Ağaldağ, 2002: VIII, 438).

Temuçin 1196 yılında hanlık unvanını alınca, Kerayitlerin hükümdarı Tuğrul Han'a bir elçilik heyeti göndererek Moğolların yeni hanı olduğunu bildirdi. Tuğrul Han da onun han yapılmasını destekleyerek hanlığını kabul etti (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 60; Roux, 2001: 99; Ağaldağ, 2002: VIII, 438).

Temuçin hanlığının ilk yıllarında dört büyük rakibi ile mücadele ederek onları devreden çıkardı. Bunlar Temuçin'in kan kardeşi olan Camuka, babasının yakın arkadaşı Tuğrul Han, Naymanların reisi Buyruk Han ve Merkitlerin reisi Togtoga Beki'dir (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 61-140).

Camuka 1201 yılında Argun nehri kıyısında toplanan kurultayda kendisini Gur-han yani Moğolistan imparatoru olarak ilan etti. Temuçin 1201 yılında Camuka ile savaşarak onu mağlup etti ve 1202 yılında da Tatarlarla savaştı (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 61-75,77-83,125-140; Roux, 2001: 99-105; Sallâbî, 2010: 53; Ağaldağ, 2002: VIII, 439).

Temuçin ile Tuğrul'un aralarının açılmasına bir kız isteme hadisesi sebep oldu. Oğlu Çuçi için Tuğrul Han'ın kızı Ça'ur-beki'yi istemesidir. Kendi kızı Koçin-beki'yi de Tuğrul'un oğlu Sengüm'e vermek istedi. Ancak bu istek Kerayitler tarafından kabul edilmedi. Aslında Kerayit Han'ı Tuğrul Han kendi tabiiinde olan, gelecekte kendisine rakip olabileceğini düşünmeden 1196'da Temuçin'i yok etmediğine pişman olmuştu (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 116-118; Abdülhakîm, 2008: 58; Ağaldağ, 2002: VIII, 438).

Temuçin 1203 yılı yazında Kerayitlerle zorlu bir mücadeleye girdi, Balcuna bataklığında zor günler geçirdi Cüveynî, 1998: 93; Bahît, 2010: 41-43). Temuçin 1203 sonbaharında Kerayitleri büyük bir bozguna uğratarak büyük bir zafer kazandı. Tuğrul Han ve oğlu Sengüm kaçtılar. Tuğrul Han, Nayman subaylarından Karasübeci'ye esir düşerek onun tarafından öldürüldü. Sengüm ise seyisi ile kaçtı, Etsin-göl civarında eşkiyalık yaptı ve Uygurlar arasında bilinmeyen bir nedenle öldürüldü (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 93-108; Roux, 2001: 116-123; Sayyâd, 1980: 44-45; Sallâbî, 2010: 55-58).

1203 yılının sonlarında Temuçin Moğolistan'ın doğusuna, Naymanlar ise batısına hâkimdiler.

Temuçin'in ezeli düşmanları olan Camuka, Merkit beyi Toktoga-beki, Oyratların reisi Kutula-beki Naymanların saflarında toplandılar (Roux, 2001: 124; Ağaldağ, 2002: VIII, 439).

Temuçin 1204 ilkbaharında bir kurultay topladı. Bu kurultayda yapılması gereken tedbirler alındıktan sonra Nayman seferine çıktı. 1204 yılının yaz ayının başında Temuçin tuğunu açarak yürüyüşe geçti. Cebe ile Kubilay'ı önden yolladı. Bunlar Kerulen boyunca ilerlediler. Nayman, Cacirat, Merkit ve Oyrat kuvvetlerine karşı şiddetli bir savaşa girişen Temuçin kesin bir galibiyet elde etti. Ağır bir şekilde yaralanan Taybuka öldü ve oğlu Güçlük İrtiş civarına kaçtı. Merkit beyi Toktoga beki de Güçlük ile birlikte kaçtı. Camuka ise savaş meydanında dostlarını terk etti. Camuka eşkiyalık yapmaya başlayan arkadaşlarının arasına katılarak maceraperest bir hayat sürerken kendi adamları tarafından Temuçin'e teslim edildi. Kan kardeşi olan Camuka prenslere yapıldığı gibi kanı yere dökülmeden öldürüldü (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 109-133; Roux, 2001: 124-131; Sayyâd, 1980: 47-49; Sallâbî, 2010: 58-59; Ağaldağ, 2002: VIII, 439).

1205 yılı baharında Temuçin tekrar harekete geçerek elinden kaçıp kurtulmuş olan Toktoga-beki'yi takip etti. Yapılan mücadelede Toktoga'ya bir ok isabet ederek öldü. Savaş sırasında birçok Merkitli ve Naymanlı öldü. Nayman ve Merkitlere karşı yürütülen savaşlarda Naymanların saflarında yer almış olan Camuka bütün halkını kaybetti (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 77-124; Roux, 2001: 128; Vernadsky, 2007: 43; Ağaldağ, 2002: VIII, 439). Cengiz Han'ın çevre kabileleri üzerindeki üstünlüğünden ve onları itaat altına almasından sonra Uygurlular da Cengiz Han'a elçi göndermek suretiyle kendisine tabi olduklarını bildirdiler (Sayyâd, 1980: 49-51).

Temuçin, Kerayit, Nayman ve Merkitleri aradan çıkardıktan sonra 1206 yılının ilkbaharında Onon ırmağının kaynaklarında kendisine bağlanmış olan bütün kabileleri bir araya getirerek büyük bir kurultay topladı. Temuçin 1196 yılında han olarak seçilmişti. Onun büyük han olarak seçilmesi ancak 1206 kurultayı ile mümkün oldu. Moğolistan'ın batı tarafının ele geçirilmesi Naymanların mağlup edilmesi ile tamamlandı. Moğol ve Türk kabilelerinin tamamı tarafından ve gizli tarihin "*Kağan*" ünvanını verdiği "*Büyük Han*" yapılan Temuçin "*Cengiz*" adını aldı. Çinlilere göre Temuçin bu ünvanı daha çocuk yaşta iken almış, bazı yazarlara göre 1196'da han olması ile bu ünvanı kullanmıştır. Bazılarına göre ise o, Kerayit zaferinden sonra Cengiz ünvanını kullanmıştır. 1206 Pars yılında bütün boyların birleşmesi ve Onon nehrinin kaynağında toplanan kurultay da büyük hanlığın belirtisi olarak dokuz tuğ dikildi. Çinliler Temuçin'e "*Çingiz Kağan*" ünvanını vermişlerdir (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 133-140; Roux, 2001: 135-138; Vernadsky, 2007: 43-49; Abdülhakîm, 2008: 58-63; Ağaldağ, 2002: VIII, 439).

Pelliot, Cengiz kelimesinin Türkçe Tengiz veya Dengiz olduğunu düşünmektedir. G. Nemeth, Cengiz isminin Tengiz kelimesinden çıktığını, deniz ve göl anlamına geldiğini söylemektedir. Vladimirstov, Cengiz'in Şamanlar tarafından sayılan bir ışık ruhunun adı olduğunu düşünmektedir (Ağaldağ, 2002: VIII, 439).

Kağan kelimesi Moğolca metinlerde Kahan ve Kaan olarak geçer. Pelliot, Cengiz Han'ın kağan ünvanını hiç kullanmadığını, gerçek ünvanının Çingiz-Kan şeklinde olması gerektiğini belirtmektedir. Temuçin hükümdar olunca ona verilen Cengiz ünvanının Moğolca şekli Çinggis'tir. Moğolcadan Türkçeye geçen sözlerin sonundaki "s" sesi "z" ye dönüşmüştür. Baştaki "c" harfi de Moğolca da "ç" olarak yazılmıştır. Türk lehçelerinde bu ad Çinggiz, Çınggiz, Çingiz, Cengiz olarak söylenmiş ve yazılmıştır (Ağaldağ, 2002: VIII, 439).

Moğol topluluğu, Cengiz Han'dan önce teşkilatsızdı. 1206 kurultayında devletin ordu ve içtimai teşkilatı düzenlendi. Bunların en önemlisi Cengiz Han yasası adı ile yasakların konulmasıdır. Moğolların sosyal teşkilatları, devlet ve memleket yönetiminin esasları 1206 kurultayında belirlendi (Cüveynî, 1998: 94; Ebu'l-Ferec, 1999: II,478-479).

Cengiz Han'ın, hakan olduktan sonra en önemli işi Çin'i fethetmesidir. Cengiz Han büyük bir cihan imparatorluğu kurmak için Çin ve Tangut ülkesini almak, Orta Asya'yı ele geçirmek istedi. Cengiz Han zamanında bugünkü Çin sahasında üç devlet vardı. Kansu civarında Tangutlar, kuzeyde Chin veya Kin krallığı ve güneyde Sung İmparatorluğu bulunmaktaydı. (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 169).

Kansu bölgesinde yaşayan Tibet ırkından ve Budist dininden olan Tangutlarla olan mücadele, Moğolların yerleşik ve medenî bir millete karşı yaptıkları ilk sefer oldu. 1209 yılında yapılan bu seferle Cengiz Han, ordusunu deneyerek eski hadiselerin hesabını sordu ve İpek yolunu kontrol altına alarak Tangutlar'ı itaat altına aldı (Roux, 2001: 157-160; Grousset, 2010: 258-259).

Cengiz Han Tangutları mağlup ettikten sonra Chin veya Kin İmparatorluğu denilen Cürcet Krallığı üzerine 1211 yılında bütün oğullarını da yanına alarak Çin seferine çıktı. 1211 seferi Cengiz Han tarafından metotlu bir şekilde yönetildi ve Çin sistemli bir şekilde yakılıp yıkılmasına rağmen müstehkem mevkiiler ele geçirilemedi. 1213 yılında Moğol ordusu üç kola ayrılarak Çin'i istila etti. Birinci ordu Cengiz Han'ın küçük oğlu Tuluy, merkez ordusunun başında olarak Hopei ovasını baştanbaşa geçerek Ho-kienfu'yu aldı, daha sonra Şang-tongg'a girerek Tsi-nan'ı zaptetti. Cengiz Han'ın kardeşi Kasar ile küçük kardeşi Temuge Ot Çigin

komutasındaki üçüncü ordu, Peçili Körfezi'ne kadar uzanarak Çin'i yakıp yıktı. 1214 yılında Cengiz Han'ın üç ordusu Pekin önünde birleşerek şehri muhasara etti. Ümitsizliğe düşen Pekin valisi intihar edince Pekin Moğolların eline geçti. Moğollar şehri işgal ederek insanları katlettiler ve şehri yakıp yıktılar. Cengiz Han, kendisine itaat edenlere karşı son derece adil davranarak onları mükâfatlandırdı, dostlarına karşı sadık ve merhametli oldu ve kendisine itaat etmeyip karşı gelenlere ise, acımasız davrandı. Böylece Cengiz Han bu katliamlarla kendisine karşı çıkanlara ders vermek istedi (Roux, 2001: 160-171; Sayyâd, 1980: 51-53; Grousset, 2010: 259-262; Vernadsky, 2007: 50-52; Abdülhakîm, 2008: 73-79; Ağaldağ, 2002: VIII, 441).

1215'de Çin ile yapılan savaşta büyük bir başarı elde eden Cengiz Han, ordularının büyük bir kısmını Çin'den çekerek Türkistan'ın fethine başladı. Batıya dönmeden önce Cengiz Han Çin'deki harekâtı yönetmesi için büyük komutanlarından Mukali'ye emanet etmiş, o da nisbeten azalmış ordusuyla yedi yıl boyunca başarılı savaşlar sonunda Kin krallığını Honan'a hapsedmeye muvaffak olmuştur (Grousset, 2010: 264).

Cengiz Han 1218 yılında Cebe Noyan komutasında 20.000 kişilik bir kuvveti Karahıtaylar üzerine gönderdi. O sırada Naymanların son hükümdarı Taybuka'nın oğlu Güçlük eski müttelikleri Merkit kalıntılarıyla Doğu Türkistan'a gitti, Karahıtay Gurhan'ı kendisini Balasagun'a kabul etti ve ona itimat ederek 1208'de kızıyla evlendirdi. Güçlük kayın babasının zayıflığından ve yaşlılığından faydalanarak bir an önce tahta geçmek için faaliyete başladı. Karahıtayların eski tabiiileri olan Hârezmşah Muhammed ile anlaşarak Gurhan'ı devirerek topraklarını paylaşmak istedi. Hârezmlilerin hücumlarına Karahıtaylılar karşı koydular. Hârezmşahlar 1210'da Semerkand'ı işgal ettiler. Bu arada Güçlük kayın babasına karşı isyan etti ve hazinesini yağmalayarak Balasagun üzerine yürüdü. Güçlük, Balasagun yakınlarında mağlup oldu, ancak bir müddet sonra Gurhan Çeleku gafil avlanarak 1211 yılında esir edildi. Güçlük, kayın babasına iyi davranarak onun adı altında kendisi hükmetmeye başladı. Güçlük'ün Karahıtay üzerindeki hâkimiyeti 1211 yılından 1218 yılına kadar devam etti. Nasturî bir Hristiyan olan Güçlük, bölgede zalimce bir dini baskı uygulayarak Müslümanları öldürttü ve onları Hristiyan olmaya zorladı. Bu olaylara Hoten imamı itiraz edince, onu medresenin kapısında haça gerdirerek öldürttü. Bu vahşetlerden sonra bölgeye gelecek olan Moğollar kurtarıcı olarak karşılandı (Cüveynî, 1998: 107-109; Roux, 2001: 172-173; Grousset, 2010: 259-262; Sayyâd, 1980: 54-57; Vernadsky, 2007: 53; Ağaldağ, 2002: VIII, 441-442).

Cengiz Han 1218'de Cebe Noyan komutasında 20.000 kişilik bir kuvveti Güçlük'ün üzerine yolladı. Moğol komutan Güçlük'ün dini baskısından faydalanarak Karahıtay ülkesini herhangi bir direniş olmadan teslim aldı (Cüveynî, 1998: 109-110). Bilhassa Müslümanların yardımı büyük oldu. Balasagun direnmeden teslim oldu. Cengiz Han daha sonra camileri tamir ettirerek ibadete izin verdi, hatta onları ibadete zorladı. Cengiz Han Müslümanlara: "Madem dininiz namaz kılmayı emrediyor, o halde kılmanız gerek" diyerek Müslümanlara zorla namaz kıldırılmıştır. Karahıtay Devleti'nin yıkılmasıyla İli, Issık göl, Talas ve bütün Doğu Türkistan Moğol İmparatorluğu'na bağlandı (Roux, 2001: 173; Grousset, 2010: 268).

Moğolların İslâm Dünyasıyla Münasebetleri

Cengiz Han 1215'de Çin'de kazandığı zaferle Moğol kabilelerini birleştirmiş, Çin'in zenginliklerine sahip olmuştu. Hârezmşah Muhammed, Cengiz Han'ın Çin'i fethettiği haberini alınca, Cüzcani'ye göre bu haberin doğruluğunu öğrenmek, Moğolların kuvveti hakkında bilgi almak için Cengiz Han'a bir elçilik heyeti yolladı. Gönderilen heyetin başında Seyyid Acal Bahaeddin Râzî bulunmaktaydı. Harzem heyeti Cengiz Han'ın yanına geldiğinde Pekin alınmıştı. Ölümlerin kemikleri dağ gibi yığılmış, toprağa insan yağı bulaşmıştı. Cesetlerin çürümesi dolayısıyla çıkan hastalıktan Bahaeddin Râzî'nin arkadaşlarından bazıları öldü (Sayyâd, 1980: 97-98; Grousset, 2010: 263).

Cengiz Han, elçileri iyi bir şekilde kabul ederek, kendisinin doğu hükümdarı olduğunu, Hârezmşah sultanını da batının hükümdarı saydığını aralarında dostluk ve sulh olmasını, tüccarların bir ülkeden diğerine serbest olarak seyahat etmelerini istediğini bildirdi. Bu sırada Çin ile Moğolistan arasındaki ticaret Uygurların ve Müslümanların elindeydi (Sayyâd, 1980: 98; Yazıcı, 2011: 362; Ağaldağ, 2002: VIII, 442).

Hârezmşah'ın bu elçilik heyetine karşılık olarak Cengiz Han da bir elçilik heyeti ve ticaret kervanı yolladı. Nesefî'ye göre bu heyetin başında Hârezmli Mahmut Yalvaç, Buhârâlı Ali Hoca, Otrârlı Yusuf Kenkâ bulunuyordu. Sultana gönderilen hediyeler arasında kıymetli madenler, kumaşlar vardı. 1218 baharında Hârezmşah Muhammed bu elçilik heyetini kabul etti. Elçiler ona, Cengiz Han'ın zaferlerini duyduğunu, kendisiyle bir antlaşma yapmak istediğini onu "*oğullarıyla aynı tutmayı*" teklif ettiğini söylediler. Ertesi gece Hârezmşah Sultanı elçilerden Harzemli Mahmud Yalvaç'ı gizlice kabul ederek Mahmud'dan kendisinin Harzemli olduğunu, vatanının menfaatlerine uygun olarak hareket etmesini, Cengiz Han hakkında doğru bilgi vermesini, Cengiz'in sarayında casus olmasını, bunun için kendisini mükâfatlandıracağını söyledi. Sultanın öfkesinden korkan Mahmud Yalvaç onun bu isteklerini kabul ederek Harzem ordusunun Moğol ordusundan güçlü olduğunu söyledi. Hârezmşah Muhammed bundan memnun olarak Cengiz Han ile antlaşmaya karar verdi. Cengiz Han ile Hârezmşahlar arasındaki mücadele Harzemliler yüzünden oldu. Cengiz Han

Hârezmşahlar ile dürüst, adil, ticarî ve siyasî ilişkiler kurmayı denemiştir (Roux, 2001: 174-175; Sayyâd, 1980: 99-101; Sallâbî, 2010: 101-102; Bahît, 2010: 72-75; Abdülhakîm, 2008: 136; Ağaldağ, 2002: VIII, 443).

Cengiz Han'ın yükselişi Hârezmşahları yakından ilgilendirmişti. Hârezmşah elçilerini Cengiz Han Pekin'de kabul etmişti. Görüşme sırasında "*Dünyanın imarı ticaretle olur, onun için aramızdaki ticarî münasebetleri geliştirelim*" demişti. Cengiz Han da Alâaddin Muhammed'e elçiler göndererek karşılık vermiştir (Cüveynî, 1998: 116-117; Abdülhakîm, 2008: 136; Yazıcı, 2011: 362-363; Ağaldağ, 2002: VIII, 443).

Hârezmşah Alâaddin Muhammed, Çin'i fethederek cihan fatihi olmak istiyordu. Fakat bu hususta ilk adımı Cengiz Han atmıştı. Hârezmşah Sultanı, Cengiz'in hareketlerini dikkatle takip ediyordu. Bunun için Cengiz Han'a iki defa elçi göndermişti. Cengiz Han bu elçilik heyetine karşılık çok zengin bir ticaret kervanı göndermişti. Ancak bu kervanlar Ortâr'da yağma edildi(Otrâr faciası hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 358-359; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1994, XIII, 102-103). Hârezmşahlarla savaşın sebebi de bu kervanların yağması olmuştur (Roux, 2001: 175; Ağaldağ, 2002: VIII, 443).

İki ülke arasında bu olay yaşanırken dünyanın iki güçlü ülkesi Doğuda Moğol İmparatorluğu, Batı'da Hârezmşahlar. Bu iki ülkeyi birbirine yaklaştıran ticaretti. Bu vesileyle iki ülke tüccarlarının güvenli bir şekilde ticaret yapabilmeleri için karşılıklı elçilik heyetleri neticesinde anlaşmaya varılmış ve iki ülke tüccarlar için güvenli hale gelmişti. Ancak uluslararası hukuk kuralları hiçe sayılarak Moğolistan'dan gelen ve tamamı Müslüman tüccarlardan oluşan kervanın yağmalanması ve tüccarlarının öldürülmesi iki ülke arasındaki mevcut antlaşmayı rafa kaldırdı. Hatta Cengiz Han'ın daha sonra gönderdiği üç kişilik elçilik heyetinden birinin öldürülmesi ve ikisinin hakaret amaçlı başlarının kazıtılarak Moğolistan'a gönderilmesi bardağı taşıran son damla oldu. Hârezmşah, gelen elçilik heyetine olumlu davranıp Otrâr valisi İnalıc'ın tüccarlara yapmış olduğu hareketi tasvip etmediğini ve bu nedenle mağdur olanlara tazminat ödeyeceğini belirtmesi, Cengiz Han'ın İslâm dünyasına saldırmasını engelleyebilirdi. İki ülke arasında bozulan ilişkileri düzeltmek için Hârezmşah hiçbir şey yapmadı. Belki de Hârezmşah, Cengiz Han'ın başarılarını kıskandı ve büyüklük duygusuna kapılarak ona galip gelmeyi düşündü. Bu nedenle Hârezmşah ve İnalıc'ın (Gayır Han) yaptığı, savaş sebebidir. Ancak Hârezmşah ve İnalıc'ın yaptığı hatalar kendileriyle sınırlı kalmayıp bütün Müslümanları derinden sarstı. Bundan hareketle Cengiz Han da intikam almak için İslâm dünyasına saldırıya geçti.

Moğolların İslâm Dünyasına Saldırıları

Bu hadiseler Harzem devletine karşı bir seferin yapılmasını zaruret haline getirmiştir. İslâm kaynaklarına göre, Cengiz Han'ın bu seferi 600 bin veya 700 bin kişi ile yaptığı söylenmektedir Cüzcânî, 1963: 273,968). Ancak bu sayının mubalağalı olduğunu belirtmek gerekir. Barthold asker sayısının 150 binden az 200 binden fazla olamayacağını belirtmektedir (Barthold, 1990: 429; Taneri, 1993: 42). Nesimi Yazıcı da Cengiz han ordusunun asker sayısının 150-200 bin civarında olduğunu belirtmektedir (Yazıcı, 2011:364). Cengiz Han 1211 seferinde olduğu gibi bu seferinde de dört oğlu ile birlikte sefere çıktı (Roux, 2001: 176; Grousset, 2010: 271; Ağaldağ, 2002: VIII, 443).

Cengiz Han, Otrâr faciasının intikamını almak için daha önce kendisinden kaçarak batıya çekilen Naymanlarla Merkitlerin işinin bitirilmesi gerektiğini düşündü. Çünkü Naymanlar, Moğol İmparatorluğu ile Hârezmşahlar arasında tampon bölge oluşturmaktaydı. Nayman Sultanı Güçlük ile Cengiz Han arasında husumet bulunduğundan dolayı, Hârezmşahlar üzerine hareket eden Cengiz Han, kendisinin yokluğunda Güçlük'ün Moğol topraklarına saldırması tehlikesine karşı meşhur komutan Cebe Noyan'ı 20 bin kişilik bir ordu ile Naymanlar üzerine gönderdi. Cebe Noyan Naymanların topraklarına girdiği zaman, herkesin inanç ve ibadetinde serbest olduğunu bildirdi. Halk, Moğolları Güçlük'e karşı bir kurtarıcı olarak görmeye ve onları çöşkulu bir şekilde karşılamaya başladı. Güçlük, Cebe Noyan'a karşı koyamadı ve yapılan savaşta yenildi (Abdülhakîm, 2008: 103-106; Çetin, 2009: 64). Böylece Naymanların ortadan kaldırılmasıyla Moğol İmparatorluğu ile Hârezmşahlar komşu durumuna geldiler. Güçlük, Müslümanlara baskı yaptığı, onları din değiştirmeye zorladığı ve Müslümanların nefretini kazandığından dolayı Müslümanlar, Moğollara yardımcı oldular. Bundan dolayı Moğollar bir ülkeyi ele geçirdikten sonra âdetleri üzere yaptıkları tahribatı yapmadılar (Abdülhakîm, 2008: 106).

Cengiz Han'ın harp hazırlıkları, Hârezmşah ordusunun çok kuvvetli olduğuna Cengiz'in inanmış olduğunu göstermektedir. Müslüman müşavirlerin bilgilerine dayanarak Hârezmşahlar hakkında gerekli istihbaratı yapan Cengiz Han 1219 yılı sonbaharında Balkaş Gölü'nün güney doğusunda bulunan Kayalığ'a geldi, orada Karluk hükümdarı Arslan Han kendisine katıldı. Uygur hükümdarı İdikut Barçuk da Cengiz ordusunun saflarında yer aldı (Roux, 2001: 180; Grousset, 2010: 271; Ağaldağ, 2002: VIII, 444).

Hârezmşah Muhammed, Cengiz Han gelmeden önce askeri bir şura topladı. Bu toplantıda Şihâbeddin Hivekî, Sulatan'ın ordusunu Seyhun sahilinde toplayarak Moğolları burada karşılamasını, uzun yürüyüş yaparak buraya gelmiş olan Moğol askerlerinin toplanmasına fırsat vermeden savaşmasını teklif etti. Bazıları

ise Moğolların Maveraünnehir'e girmesine engel olamıyorsak, ülke içinde Moğol ordusunu tahrip etmeyi teklif ettiler. Diğerleri de Mâverâünnehir'i kendi halinde bırakıp Ceyhun geçitlerinde Moğol ordusunu karşılamak istediler. Hârezmşah Muhammed ordusunu Sırderya ile Maverraünnehir'in müstahkem mevkillerine dağıtarak Moğol ordusunu karşılamaya karar verdi. Böylece sayı üstünlüğüne rağmen kuvvetlerini dağıtması üzerine her noktada sayıca azaldılar. Hârezmşah Muhammed birinci görüşe göre düşmanı karşılamış olsaydı, Cengiz'in ordusunu yenebilirdi. Hârezmşah, Cengiz'in merkezi ordusunu parçalayarak yenmeyi düşünmüştü. Ancak Cengiz'in komutanları değiştirilebilirdi. Halbuki Harzem komutanları müstakildi. Sultan, komutanların elindeydi. Ayrıca Sultan annesi ile de ihtilafıydı (Barthold, 1990: 429; Vernadsky, 2007: 56-57; Taneri, 1993: 42; Yazıcı, 2011: 364-365).

Cengiz Han Otrâr'a geldiğinde Hârezmşah'ın savaş planını öğrenerek şehirlerin arasına girecek şekilde ordusunu düzenleyerek Harzem şehirlerinin birbirlerine yardım etmesini önledi. Ordusunu gruplara ayırdı. Buna göre oğulları Çağatay ve Ögedey, Otrâr önlerinde kalarak şehri alacaklar; Çuçi ise Sırderya boylarına ilerleyerek Sıgnak ve Cend'i alacak; Cengiz Han, küçük oğlu Tuluy ile birlikte Buhârâ'ya yürüyecekti. Böylece Hârezmşah ordusunun birbirleriyle teması önlenecekti (Cüveynî, 1998: 121; Barthold, 1990: 431; Roux, 2001: 172-173; Sayyâd, 1980: 112; Abdülhakîm, 2008: 142-143; Ağaldağ, 2002: VIII, 444). Cengiz Han'ın ordusu plan gereği Otrâr, Buhârâ, Semerkand ve diğer İslâm şehirlerini bir bir ele geçirmeye başladı. Ele geçirilen yerlerde halka eşi benzeri görülmedik işkenceler yapılmaya başlandı. Hatta Cengiz Han Buhârâ'yı fethettikten sonra Buhârâlı âlimleri mescidin avlusunda toplayarak yaptıklarını haklı gösterir tarzda konuşma yaptı: *"Sizler büyük hata yaptınız. Reisleriniz suçludurlar. Yapılanları bana sorarsanız, sizlere şöyle cevap veririm: "Ben, yeryüzünde Allah'ın bir intikamıyım. Sizler sorumlu olmasaydınız, sizlere yaptığım zulümlere Allah müsaade etmezdi."* (Geniş bilgi için bkz. Arslan, 2014, s. 49-56).

Cengiz Han 1223 İlkbahar'ında Kulan-başı bozkırında oğullarıyla bir kurultay yaptı. 10 Mart 1223'de Cengiz Han bir av esnasında attan düştü. 1223 yazını Talas ve Çu bozkırlarında ve büyük bir ihtimalle 1224 yazını İrtiş'te geçirdi. 1225 yılı ilkbaharında Moğolistan'a döndü (Cüveynî, 1998: 155-157; Barthold, 1990: 438; Roux, 2001: 211-217; Grousset, 2010: 277; Ağaldağ, 2002: VIII, 447).

Bu olaydan iki yıl sonra 1227 İlkbaharında Tangut başkenti kuşatılmış ve Cengiz Han kuşatma devam ederken 18 Ağustos 1227 yılında ölmüştür. Cengiz Han öldüğünde 70 yaşındaydı. Onun cesedi Moğolistan'a getirilerek Onon ve Kerulen nehirlerinin kaynakları civarında bulunan kutsal Burhan-Haldun dağlarında gizli bir yere gömüldü. Gömüldüğü yer Moğol geleneğine göre gizli tutuldu (Barthold, 1990: 483-484; Roux, 2001: 223-230; Grousset, 2010: 280-281; Sayyâd, 1980: 112; Vernadsky, 2007: 60-61; Abdülhakîm, 2008: 226-227 Bu çalışmada İslâm dünyasını kasıp kavuran, Müslümanlara şiddet ve baskı uygulayan Cengiz Han'ın dinî yapısı üzerinde durulacaktır.

1- Cengiz Han'ın Şamanizm ile münasebeti

Şamancılık veya Kamcılık olarak bilinen Şamanizm bir dinden ziyade merkezinde şamanın yer aldığı, kendine has inanç ve ritüelleriyle farklı formları bulunan vecde dayalı bir yöntemdir. (Güngör, 2010: XXXVIII, 325; Şener, 1996: 11). Şamanların Moğollar üzerinde önemli bir etkisinin olduğudur. Özellikle de idareciler şamanlara büyük saygı duymaktadırlar. Şamanların söyledikleri gerek toplum üzerinde gerekse de idareciler üzerinde etkiliydi. Temuçin'in ailesinin şamanlarla yakın diyalog içerisinde olmasından dolayı onun gençliği şamanlar arasında geçmiştir. Tahta çıkış sırasında Cengiz Han'a *"seni han yapacağız"* diyen üç kişiden ikisi *beki'*dir (Roux, 2001: 75). Bundan hareketle Büyük Şaman'ın ve diğer şamanların Temuçin'in üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Ancak Cengiz Han çok kısa bir süre sonra, araya bir mesafe koyarak uzlaşmayı ve şaman kökenli olsun veya olmasın, belki kendisini hiçbir zaman tam anlamıyla etkisinden kurtaramamış olsa bile her türlü dinsel yetkinin Moğollara telkin ettiği korkuyu atlatmayı bilmiştir. Bazı *beki'*lere karşı cephe almaktan ve özellikle başta *Sese Beki* olmak üzere birçoğundan kurtulmaktan çekinmemiştir. Bununla birlikte hayatında önemli rol oynayacak olan bir şaman ailesine sıkı ilişkilerle bağlıydı. Cengiz Han'ın babasının ölürken yakınlarına emanet ettiği ve yasaklara karşın hastanın çadırına giren oğlu Munglik veya Mönklik, sonradan başrahip olarak Teb-Tengri *"En Gökse"*, *"En İlahi"* adıyla ün salacak olan torunu Şaman Kököçü bunların en önemlileridir (Roux, 2001: 75,138).

Kököçü'nün, Moğolistan'ın en sert kışında bile çöllere ve ormanlarda çırılçıplak gezinme âdeti vardı (Cüveynî, 1998: 94; Roux, 2001: 139). Ayrıca onun donmuş bir nehrin üzerinde oturma alışkanlığı vardı ve bedeninin sıcaklığıyla buz eritirdi. O, vücut ısıyla sudan buharlar yükselterek buzları eritebilir, buz tutmuş ırmakların ortasında oturabilirdi. Her şaman gibi, ama hepsinden daha üstün bir yetkiyle, bilinmeyen ve gelecekte olanlar hakkında bilgiler vererek şöyle derdi: *"Tanrı benimle konuşuyor ve beni göğe kadar yükseltiyor."* Kököçü ailesi uzun zamandan beri Temuçin'in ailesiyle yakın ilişki halindeydi (Roux, 2001: 75, 139). Temuçin'in han seçilmesinde siyasî hesapların yanı sıra, bir başka *"dini"* faktör bu seçimi teşvik etmiştir. Bir zaman önce Ba'arin şefi Korçı şöyle demişti: *"Tengri, Temuçin'in bizim hanımız olmasını istiyor. Ruh bana bunu"*

söyledi. *Ben de size söylüyorum.*" Aynı şekilde bir de "*Mukali'nin kerameti*" denen bir olay vardır. Bir gün Temuçin Korkonak Cubur'da konakladığında Celâyir Mukali kendisine aynı yerde, aynı ağacın altında, han unvanına sahip olan son Moğol hükümdarı Kutula'nın çalıp oynadığını ve onun han oluşunu tahmin ederek kutladığını hatırladığını söylemişti. "*O zamandan beri Moğollar hep kötü günler yaşamışlar ve içlerinden hiç kimse han olmamıştı. Fakat Ullu Gök Tengri kavimini, Kutula ailesini unutmamıştı. Moğollar arasında bir yiğit çıkacak, korkulu bir han olacak ve milletine yapılan hakaretlerin intikamını alacaktır*" (Grousset, 2010: 231-232).

Temuçin'in 1206 yılı kurultayında Gök Tanrı tarafından seçildiği şeklinde kehanette bulunarak ve Cengiz Han olarak hükümdarlık ismini vererek Temuçin'in tahta çıkışında başlıca rolü oynayanlardan biridir. O, Tanrı'nın kendisiyle ve kendisine şöyle dediğini belirtti: "*Temuçin'e ve çocuklarına dünyanın bütün topraklarını başışladım ve kendisine Cengiz Han ismini verdim*" (Ebu'l-Ferec, 1999: II,477; Cüveynî, 1998: 94; Roux, 2001: 139; Roux, 2001: 76). Böylece Cengiz Han'ın ilahi soyunun kendisinden geçtiğini ve kendisine bağlı olduğunu ileri sürüyordu. Herşeyden önce amaç, Tanrı ile hükümdar arasında ayrıcalıklı ilişkiler kurmaktır. Bu ilişkiyi Büyük Şaman'ın varlığı sayesinde Şamanizmle bağlamak, gözler önüne sermek gerekiyordu (Roux, 2001: 139). Hülâgû 1260 yılında Saint Louis'e yazdığı mektupta Tanrı'nın Cengiz Han'a şöyle seslendiğini bildirmektedir. Tanrı bu gün Teb-Tengri'nin sesiyle atamız Cengiz Han'a hitap etmiş ve kendisine Teb-Tengri'nin aracılığıyla seslenerek şunları söylemiştir: "*Seni, halkların ve krallıkların başına geçirdim ve seni dünyanın tamamının hükümdarı yaptım.*" Hülâgû bu arada karşısındakine Teb-Tengri'den ne kastettiğini şu açıklamayı yaparak belirtmiştir: "*Meydana gelecek olayları mucize kabilinden bildirmiştir*" Roux, 2001: 76).

Şamanların yönetimdeki aile üzerinde oldukça etkisi bulunmaktaydı. Bu amaçla Büyük Şaman'ın, babası Mönqlik'in hükümdarla iyi ilişkilerinden faydalanarak yönetimi ele geçirmek için durumunu istismar etmeye çalışmaktadır. Altı erkek, kız kardeşi ve babasıyla birlikte herhangi bir zamanda hükümdarın çadırına girmekte, Cengiz Han'a yüksek sesle seslenmekteydi. Cengiz Han sonunda kendisine şöyle dedi: "*Benimle eşit duruma gelmeyi kafanıza koydunuz.*" Kököçü daha sonra hükümdarlık ailesine saldırmaya başladı. Kardeşleri Kağan'ın kardeşi Kasar ile kavga etti ve onu fena halde dövdüler. Kasar şikayette bulduysa da dikkate alınmadı. Bunun üzerine Kököçü yeni bir kehanette bulundu: "*Ebedi Gök, bir gün bana Temuçin'in imparatorluğu eline almasının gerçekleşeceğini söylemişti. Şimdi bana Kasar'ın bu işi yapacağını söylüyor. Ama kaderi değiştirmek mümkündür.*" Bunun üzerine Cengiz Han, Büyük Şamanı dinledi, tedirginlik içinde kardeşini tehdit etti. Kasar büyük bir olasılıkla annesinin araya girmesiyle kesin olan ölümden kurtuldu. Bu durumda Teb-Tengri ailenin en zayıfı olana Temüğe'ye yöneldi. O zaman karısı Börte, Cengiz Han'ı harekete geçirmeye çalıştı. Börte, Cengiz Han'a şöyle dedi: "*Sarıyor musun ki, sen öldüğünde bu kimseler, senin varislerinin tahta geçmesine izin verecekler?*" O zaman Cengiz Han dostluk ve korku duygularını bastırdı, kardeşlerine şunları söyledi: "*Teb-Tengri buraya geldiği zaman ona ne isterseniz yapın.*" Böylece daha önce yerlerine yerleştirilen üç güçlü kişi beki'yi dışarıya götürdü ve belkemiğini kırdı. Hükümdarın emri üzerine cesedi gri bir çadıra konup kapısı kilitlendi ve kapısına nöbetçiler konuldu. Üçüncü günü gece olduğunda Teb-Tengri çadırın üst deliğini açtı ve kendi bedeniyle birlikte çıktı. Dikkatle incelendiğinde orada, çadırın o yerinde, üst aralığın üzerinde görülenin Teb olduğu anlaşıldı. Cengiz Han şunları dedi: "*Teb-Tengri benim küçük kardeşime el kaldırdığından ve bizim aramıza nifak sokmak için küçük kardeşlerim hakkında asılsız iftiralar yaydığından artık gök tarafından sevilmemeye başlandı ve hayatıyla gövdesi götürüldü*" (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 163-167; Roux, 2001: 77; Grousset, 2010: 248-249) dedi ve Mönqlik'e şunları söyledi: "*Sen oğullarının karakterini zaptetmedin. Onlar ise, kendilerini bana denk saymakla Teb-Tengri'nin ölümüne sebep oldular. Eğer sizlerin bu karakterde olduğunuzu bilseydim, sizlere de Camuka, Altan, Huçar ve arkadaşlarına karşı kullanmış olduğum muameleyi tatbik etmiş olurdum. Eskiden verilmiş sözler değişmez. Onun için hiddetimi yenerek sizi affediyorum. Eğer kendinizi zaptetmiş olsaydınız, Mönqlik nesliyle kim boy ölçüşebilirdi?*" (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 167-168).

Ancak Cengiz Han, Teb-Tengri'nin idamundan sonra çadırdaki tehlikeli anları korku içerisinde geçirmiştir. O, kendisinin bu korkaklığını bir zaaf eseri saymış olmalı ki, bir defa Tayciutlar karşısında korku geçirdiğini ve bunun da tanrı tarafından gönderilen bir ceza olduğunu söylemiştir (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: XLV). Bu durumda Usun, "*Su*" adında yaşlı ve itaatkâr yeni bir beki göreve getirildi. Bunun adı Teb-Tengri'nin karşıtı veya tamamlayıcısıdır. Cengiz Han: "*Bunun beki olması gerek, dedi. Beyaz süslü bir elbise giyecek, beyaz bir ata binecek, en iyi yer kendisine verilecek ve ona saygı gösterilecek*" Roux, Reşidüddin'den şunları nakletmektedir: "*Kendisi özgür ve tarkan'dır. Kampta diğerlerinden daha yüksek bir yerde, sağ tarafta, soylu prensler gibi oturmaktadır; atı Cengiz Han'ınkinin yanında yer almaktaydı*" (Roux, 2001: 77; Grousset, 2010: 249).

Diğer dinlerle karşılaşan ve hem hoşgörülü hem de öğretisel tartışmalardan zevk alan Moğollar, kendi kavramlarına sadık kalarak kendi şamanlarını diğer din adamlarının düzeyine çıkarabilmek için onları papaz ve tanrı bilim uzmanı olarak kabul etmeye mecbur kaldılar. Cengiz Han, Çinlilerin heykelleri ve hikmet sahibi kâhinleri olduğunu haber alarak bunlara elçiler gönderdi, kâhinler göndermelerini istedi ve bunlara ikramda bulunmayı vaad etti. Ayrıca hangi taraf üstün gelirse, karşı taraf onun dinini kabul edecekti. Çinliler gelince kendilerini törenle karşılayan Cengiz Han, bunların din üzerinde müzakerelerde bulunmalarını ve kam'larla

konuşmalarını istedi (Ebu'l-Ferec, 1999: 480; Cüveynî, 1998: 105; Roux, 2001: 77-78). Kâhinler (Çinli rahipler) konuştu ve kendi dillerinde *Navm* adını taşıyan kitaplarından parçalar okudular. Büyücüler (kamlar) bunlara cevap veremediler ve mağlup oldular. Cevap veremeyişlerinin sebebi, bilgiden mahrum olmalarıdır (Ebu'l-Ferec, 1999: 480).

2- Cengiz Han'ın Gök Tanrı İnancı

Çin kökenli *çeng-li* ve *teng-nin-li'*nin çeviri yazısında, *tengri* ismi bildiğimiz en eski Türk-Moğol kelimesidir. Bu kelime, iki bin yılın bütün zor sınavlarını yaşayıp bütün olaylarından etkilenmiş Hiung-nu devrinden beri görece sabit kalarak günümüzde Arapça Allah kelimesinin yerini tutmak üzere, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tanrı şeklinde tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Bu kelimelerin uğradığı bazı değişimlere karşın en aşırı sapmalarında bile, örneğin Yâkut dilindeki *tanara*, Kazan Tatarlarındaki *teri*, Soyon'daki *ter*, Çuvaş dilindeki *tura*, *tora* gibi farklı şekillerinde de tam olarak anlaşılması mümkün olmaktadır. Moğolca'da *tenggeri* şeklinde ortaya çıkmaktadır. Türklerin ve Moğolların bağlandıkları bütün dinsel sistemlerde yerini almaya aday olan bu terim, bir yandan varlığı maddi şekliyle ifade edilen "*güneş göğün içindedir*", "*Güneş ile ay her ikisi gökte parlarlar*"; diğer yandan tüm Altaylıların Gök Tanrı'sını tanımlamaktadır (Roux, 2001: 114; Şener, 1996: 31-32).

Tengri, Gök veya daha doğru olarak Gök-Tanrı, Tu-kiu ve Uygur yazıtlarında ve Gizli Tarih'te, başka bir deyişle arkalarında yazılı metinler bırakan imparatorluklarda çok önemli bir yer tutar. İmparatorluk dönemleriyle ilgili olmayan küçük yazıtlarda adına daha ender rastlanılmaktadır. Çeşitli çalışmaların da desteklediği gibi, bu bilgilerden hareketle Tengri'nin her şeyden önce bir imparatorluk tanrısı olduğu sonucu çıkarılabilir (Roux, 2001: 114).

Hunlar Gök Tanrı'ya inanıyor, onu daha sonra Kaşgarlı Mahmut'un ifade edeceği üzere, hem gök hem de tanrı anlamını içeren "*Tengri*" kelimesi ile ifade ediyorlardı. Göktürkler de aynı anlamda Tengri kelimesini kullanıyorlardı. Ayrıca Göktürkler Tonyukuk Kitabesi'nde "*Türk Tanrısı*" kavramına yer vermişlerdir. 763 yılında Mani dinini kabul eden Uygurlar, Tanrı kelimesinin başına *Kün*, *Ay* ve *Kün-Ay* kelimelerini ilave ederek *Kün Tengri*, *Ay Tengri* ve *Kün-Ay Tengri* kavramlarını oluşturmuşlardır. Her ne kadar Kaşgarlı Mahmud, Türklerin büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi kendilerine ulu görünen her şeye *tengri* dediklerini ifade ediyorsa da, Türklerde tanrı kelimesi yalnızca Gök Tanrı'yı ifade etmek için kullanılmıştır (Gündüz, 2007: 530).

Türkler yüce ve soyut bir tanrı telakkisine ulaşmış olmakla birlikte, başlangıçta onu yine de gökte düşünüyorlardı. Nitekim Orhun Kitabelerinde "*üze kök tengri*" terkinde Tanrı, aynı zamanda gök manasını da taşımaktaydı. Hatta Göktürk çağında, dünyayı kaplayan, yeryüzünde her şeyi hükmü altında tutan semanın, bozkırlı gözünde Tanrı kabul edilmiş olabileceği imkân dâhilinde görülmüştür (Gündüz, 2007: 530).

Gök Tanrı, kudretli ve aşkın, "*Yüce Tanrı*" şeklinde kendini göstermektedir. Bu amaçla kitabelerde "*semaovi*", "*yüce*" ve "*küçlü*" terimleri yer almıştır. Ebedi anlamındaki "*bengü*" terimine ise ancak Moğol çağında rastlanmaktadır. Aynı şekilde "*yaratıcı*" sıfatıyla o, açık bir biçimde ancak Altay Türklerinde ve Yakutlarda görülmektedir. Türklerde Gök tanrı en azından mefhum olarak yaratıcı ve Kadir-i Mutlak Tanrı şeklinde telakki edilmektedir. Ezeli ve ebedi olan, hakanlara kut ve güç veren, kozmik düzeni ve toplumsal organizasyonu sağlayan, insanların kaderinin kendisine bağlı olduğu Gök Tanrı'nın tapınakları mevcut değildir. Aynı şekilde Eski Türkler tarafından onun resmi ve heykeli yapılarak onlara tapınılmış da değildir (Gündüz, 2007: 530-531).

Moğollar tek tanrıya inanırlardı. Mamafih bu inanışla beraber-müteakabil münasebetleri apaçık sınırlandırmaksızın-bazen tâli ilahları da mevcut telakki ederlerdi. Moğollar gökle yerin yaratılışını Allah'ın eseri olarak görürlerdi, saadet ve felaketin ondan geldiği mülâhazasındaydılar. Öldükten sonra öbür dünyada buradakine geniş ölçüde benzeyen bir hayat beklerlerdi (Spuler, 1957: 188). Konuyla ilgili olarak bir Gürcü tarihçi şunları söylemektedir: "*Bunların dini, ölümsüz bir Tanrı'ya tapmaktan başka bir şey değildir.*" Suriyeli Mikhael'e göre: "*Gök Tengri dedikleri tek bir Tanrı'ya tapmaktalar; bu ad göksel mavi Tanrı anlamına gelmektedir. Gerçekte Göğün Tanrı olduğuna inanmaktadırlar.*" Hayton: "*Tatarlar Tanrı'ya inanıyorlar ve onu ölümsüz olarak biliyorlar.*" Ricold de Monte Croce de şunları aktarmaktadır: "*Dünyada her şeyin üzerinde Tanrı diye tanımladıkları en yüce bir varlığa inanmaktadırlar.*" Câmîu't-Tevârih, Tatarlara hitap eden bir Müslümana şu sözleri atfetmektedir: "*Kur'an çok tanrılıları öldürmeyi tavsiye etmektedir, ancak sizler Tanrı'nın adını tüm emirlerinizin önüne koyduğunuzdan bu sınıfa dâhil edilemezsiniz.*" Bu bağlamda Makdisî şunları aktarmaktadır: "*Türkler bir tengri, yani Tanrı birdir derler. Bazıları tengrinin göğün mavisinin bir adı olduğunu iddia eder. Başkaları da göğün kendisi olduğunu ileri sürer*" (Roux, 2001: 129).

Hükümdar onun tarafından gönderilen, onun temsilcisi, onun benzeri veya onun gölgesi, belki de Çin modeline göre, onun oğludur. Bu son ad yalnızca Çince çeviri yazısıyla *şan-yu* diye bilinen Huan-Huanlardan başlayarak yerine Kağan veya Han (Kan) ünvanlarının taşındığı Hiung-nualar dışında çok ender durumlarda

hükümdarlara bahşedilmiştir. T'sien Han şu'ya göre Hiung-nuaların *şan-yu'suna çeng-li ku-tu şan yu* denilir. Onların dillerinde *çeng-li*, gök ve ku-tu, oğlu anlamlarına gelir. Bu doğru mudur? Kuşku duyulabilir Ancak son zamanlarda bulunan bir mektubunda Hülâgû Fransa kralı Saint Louis'e şunları söylemektedir: "*Tanrı (Tengri) bizim atamız Cengiz Han'a seslendi...oğluna*" ve Simon de Saint-Quentin de Kağan'ı aynı şekilde tanıtmaktadır. Buna karşın onun oğlu olduklarını kabul ettiklerinde bile Gök-Tanrı'ya "*baba*" ismi Türkler ve Moğollarca yakın çağlara kadar hiçbir zaman verilmemiştir. Belki de tarihsel-kültürel okulun tesiri altında kalan bazı araştırmacılar aslında "*saygı, sevgi ve güven işareti olarak*" verildiği sanılan bu sıfat üzerinde ısrar etmişlerdir (Roux, 2001: 115).

İnsana yönetme işinin zorluğunun yansımaları, Tanrı'ya yalvarmaların birinde kendini gösterir. Moğol, Tanrı'nın hortumları, yıldırımları, sonsuz gökyüzünün bütün korkunç olaylarını doğuran göksel ruhların mekân zannettiği çıplak bir dağın tepesine gitmek alışkanlığındaydı. Kemerini omzuna atar, gökyüzünün dört tarafına dönerek dua ederdi: "*Ey sınırsız gök! Yakarılarımı kabul et! Bana göklerin ruhlarını gönder, bana yardım etsinler! Yeryüzünde de yardımcı insanlar gönder!*" (Lamb, 2011: 38).

Moğollar Tanrı'nın ebedi güce sahip olduğuna inanmaktaydılar. Moğollar yeryüzü hâkimiyetinin kendilerine tanrı tarafından bahşedildiği fikrindeydiler. Hanlar ise Allah'ın bu iradesini gerçekleştirmekle mükelleftiler. Bu yüzden mühür ve vesikalarda: "*Mengü tengri küçündür*" yani "*Ebedi tanrının gücü ile*" formülünü kullanırlar ve: "*Gökte bir tanrı olduğu gibi yeryüzünün de bir sahibi vardır*" sözünü bu esasa istinat ettirirlerdi. Bu söz Moğol fütühatının ilk on senesinde büyük ideal tesiri yapmıştı (Spuler, 1957: 188). Türkçe *küç* ve *küçün* diye tanımlanan göksel kudret çok sık yinelenmekte ve Altay halkları için temel bir önemde olduğu izlenimini vermektedir. Latinlerce aşağıdaki şekilde belirtildiği gibi: "*Ego sum omnipotens Deus*", onu en güçlü kılması dolayısıyla Tanrı'nın birinci ve sınırsız erdemidir; bu inançla beslenen insanlar üzerine ışık saçmaktadır. Hiung-nu döneminden başlayarak onları korumayı amaç edindiğinde, "*onları müthiş güçlü kılmaktadır.*" "*Büyük fetihlere olanak sağlayan işte odur.*" Güyük'ün Papa'ya hitap ettiği bir mektubunda: "*Tanrı'nın kudretiyle, güneşin doğuşundan batışına kadar olan bütün ülkeler bize nasip olmuştur*" şeklinde yazmaktadır. Kendi başarılarını haklı göstermek için Tu-kiular: "*Çünkü Tengri onlara güç vermektedir*" şeklinde seslenmekteydiler. Bu güce ancak kısmen sahiptiler, çünkü bazı hallerde şöyle yakarıyorlardı: "*Eğer sonsuz Gök tarafından ek bir güç ve kudret bağışlayabilseydi...*" ve şöyle seviniyorlardı: "*Gök ve Yeryüzü benim güçlerimi arttırmakta ve beni korumaktaydı*" (Roux, 2001: 121).

İmparator kendisine "*göksel*" veya "*ilahi sıfatlarını yakıştırmayı tercih etmektedir.*" Tu-kiularda hükümdar bunu şöyle belirtmektedir: "*Kutsal Bilge Kağan'ı terk etmeyin,*" hatta son hükümdarları da Tengri Kağan olarak adlandırılacaktır. Kağan onun koruması altında olduğunu hissetmektedir ve kendisine sonsuz güveni vardır. Kağanı kurtarmak veya ona rehberlik etmek için onun tarafından gönderilen bazı işaretlere ve keramet bolluğuna rastlanmaktadır. Cengiz Han, Göğün yardımını çevresinde bulunan herkesin üzerine saçtığına içtenlikle inanmaktadır. Kendisine çok sadık olan Celme'den söz ederken, "*Herhalde Tengri'nin kendisi, onu korumuş olmalıdır*" şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Ünlü General Sübetay'e şöyle seslenmektedir: "*Benden uzakta olmak zorunda olmana karşın seni, benim yanımıdaymışın gibi hissediyorum... Doğaldır ki yolda Tengri seni koruyacak ve yardımına koşacaktır. Ardılları da onun bu inancını aynen devam ettirmişlerdir: "Daha önce açıklanan Tanrı kelamını size sunarken, yaşayan Tanrı'nın bize vermiş olduğu görevi, gücümüzün bizzat Mengü Tengri (Sonsuz Gök) tarafından verilmesine olan inancımızın kesinliği kadar kesinlikle yerine getirdiğimizi size bildirmek isteriz. Ancak boş yere bunları yazdığımız şeklindeki bir söylentinin etrafta dolaşmaması için görevimizin veya daha doğrusu yaşayan Tanrı tarafından bize verilen görevin gerçek olduğunu ve yakın zamanda bunu kabul etmeyenlerin başına sayısız felaketler gelecektir"*" (Roux, 2001: 115-116).

Tayciutlar, Temuçin'i yakalamak için peşine düştüler. Temuçin ormana doğru kaçtı. Tehlikenin farkında olan Temuçin üç gün boyunca, neredeyse hiçbir şey yemeden, kıvılcıktan saklandı ve sonunda çıkmaya karar verdi. Atını eliyle çekerek ilerlerken, "*gömlüdürük ve kolan takılı olmasına rağmen*" eğeri koyma ve düşünce de: "*Beni alıkoyan Gök olmalı*" dedi. Koruluklara girdi ve üç uzun gün daha orada kaldı. Beklemekten yorgun, tekrar yola koyuldu ve mümkün olduğunca açık bir yol bulmaya çalıştı. Üstesinden gelinemeyecek bir engel değildi. Ancak Temuçin batıl inançlıydı ve bunda bir işaret gördü: "*Beni alıkoyan Gök değil mi?*" diye kendine sordu ve geri döndü (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 30; Roux, 2001: 78). Cengiz Han, Kin'lere karşı Moğolların mücadelesini millî savaş haline sokmuştur. İhtişamlı bir şekilde Tengri'yi yardımına çağırması, Cüceretler tarafından mengeneler üzerine çivilenen ve kazığa geçirilen eski Moğol hanlarını hatırlatmıştı: "*Ey Gök Tengri! Kin'lerin alçakça katlettikleri amcalarım Okin-barkak ve Ambagay'ın kanının intikamını almak üzere silahlandım. Eğer beni destekliyorsan bana yukardan kolumun kudretini ihsan eyle*" (Grousset, 2010: 260). Cengiz Han, Bo'orçu ile Celme'nin kendisine katılmasını şu şekilde değerlendirmektedir: "*Gölgemden başka dostum yokken bana gölge oldunuz. Gönlümü teskin ettiniz, sizi unutmuyacağım. Siz ikiniz herkesten önce bana gelip yanımda kaldığınız için buradakilere baş olmanız icap etmez mi?*" Cengiz Han devamında şunları ilave etti: "*Gök ve yerin yardımıyla kuvvetim arttı, onlar beni korudular, bu sayede sizler de dostumuz Camuka'dan ayrılıp dostluk düşünceleriyle bana*

geldiniz. Böyle olunca şüphesiz ki, siz benim eski arkadaşlarımsınız ve buraya saadet getirdiniz! Şimdi her birinize uygun bir şekilde makam vereceğim” (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 60).

Tengri aynı zamanda tüm insanların Tanrı’sıdır. Yeryüzünün tamamını ve hatta onun oturmadığı, dünyanın dört bir köşesinde bulunan düşmanları kapsar, onları kendisine bağlar. Türkler’in ve Moğolların, kendi eski paganizmlerinde dinsel bir savaş tasarlamamış olmalarına karşın yüce Tanrı’ları bir savaşçı olmuş ve Vladimirsov’un Cengiz Han ile ilgili olarak belirttiği gibi savaşa adeta dinsel bir nitelik vermişlerdir. Kağana yapılan başkaldırılar ve ona karşı işlenen suçlar Tanrı’ya yapılan başkaldırılar ve günahlardır (Roux, 2001: 116). Cengiz Han ancak “Sonsuz Tengri’nin yardımı ve korumasıyla Kerayitleri yenmiş ve yüce makama ulaşmıştır” (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 109-110). Cengiz Han düşmanlarını mağlup ettikten sonra şunları söylemektedir: “Eskiden benim, yalnız seksen gece bekçileri kitabıyla yetmiş kişilik gündüz muhafız kitam vardı. Şimdi artık Mengü Tanrı’nın verdiği güçle, yerin ve semanın (Tanrının) inayetiyle kuvvetlenerek bütün ulusu bir tek idare halinde birleştirdikten sonra gündüz muhafız kitam için her binlikten adam seçilerek gönderilmesini emrediyorum” (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 109-149). “Toprağı almamız, düzeni tesis etmemiz ve yasak’ı (temel yasa) koymamız Tanrı’nın iradesidir.” Hülâgû, Tanrı’nın Büyük Şaman aracılığıyla Cengiz Han’a şunları söylediğini belirtmektedir: “Seni sökesin, yenesin, yok edesin ve imha edesin, inşa edesin ve ekisin diye halkların ve krallıkların başına getirdim” ve diğer bir yerde şunları söylemektedir: “Savaşta herkesin gözü önünde bu adamı, her şeye kadir Tanrı’nın gücüyle yendik” (Roux, 2001: 118).

Hoşgörü fermanları denilen Cengiz Han fermanları da aynı görüşlerin yansımalarını taşımaktadır: “Her ne dine bağlı olursa olsun, din adamları hükümdarın uzun yıllar yaşaması için Göğe yalvardıkları takdirde vergi ödemekten muaf tutulacaktır.” Bunların en yetkin örneği belki de Cengiz Han’ın Çang Çuen’e verdiği aşağıdaki buyruğudur: “Cengiz Han’ın iradesidir ki, bütün dinsel binalarda ve düzenin (Taoizmin) uygulandığı ve tek başına yaşayan ilahi Kieu’ya tabi olan yerleşim yerlerinde, günlerini kutsal kitapları okumakla ve Göğü çağırmakla geçiren insanlar bulunur; bunlar hükümdar için on bin defa on bin yıl ömür dileyen kişilerdir. İşte bu nedenle büyük küçük bütün yükümlülüklerin ve vergilerin bu kişilere uygulanması zorunluluğunu yasaklıyorum.” Moğollar benzeri olmayan bir inatla Göğün mönke, “ebedi” olduğunu yinelerler. Bu sıfat Gizli Tarih’te (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 163) ana tema olarak tekrar görünmekte ve ayrıca daha yaygın olarak buyruklarda, kançılara belgelerinde ve mektuplarda, daha eskiden bengü diye bilinmekte, Türkçe’deyse mengü şeklinde kullanılmaktadır. Dinler Tarihi için temel bir belge olacak olan Hülâgû’nun mektubuna ait Latince metin, mengü tengri ifadesinin Latince çevirisini sürekli olarak Yaşayan Tanrı olarak vermektedir: *mengü tengri id est Dei Vivi*. Bu aynı belgede, ilahi sonsuzluğun yaşayan insanlara geçme yeteneğinde olduğu görülmektedir: “Mengü tengri’de yani yaşayan Tanrı’da son bulmaksızın ebediyete kadar mutluluk içinde yaşayın.” Ortaçağların ilk zamanlarındaki Türkler için bunu ifade eden, ancak bengü/mengü şeklinde ve yazıtlarda taşı belirten bir deyim vardır. Ancak bu metnin dinsel metinlerde yer almadığını görmekteyiz (Roux, 2001: 120).

Moğol belgeleri çoğu kez şu kelimeleri tanrısal emirlerinin önüne koymaktadır. Sonsuz Göğün emirleri şöyle ki : “Sonsuz Tengri’nin emirleri Cengiz Han’a verilmiş ve henüz size kadar ulaşmamıştır.” Cengiz Han ile Ögedey Han’a dinlemesi için Tanrı’nın emirlerini gönderdiler, ancak onlar Tanrı’nın emrine inanmadılar.” “Nasil olur da Tanrı’nın emri dışında kimse hiçbir şey yapamaz.” Şamanların bazı durumlarda bu emirlerin aktarıcısı olmaları olasıdır, nitekim en azından Kököçü bunun bir kanıtını verir (Roux, 2001: 123). Son zamanlarda bulunan bir mektubunda Hülâgû, Fransa kralı Saint Luis’e şunları söylemektedir: “Tanrı (Tengri), bizim atamız Cengiz Han’a seslendi...oğluna” (Roux, 2001: 115). Bunun yanı sıra onlar en küçük şeylerle ilgilenebilirlerdi ve eski metinlerin ortaya koyduğu gibi bunları rüya şeklinde de aktarabilirlerdi: “Eşi İbağa’nın yanında dinlendiği bir gece Cengiz Han’ın uykusu bir kâbusla kesildi. Uyandığında genç kadına ondan her zaman memnun kaldığını, ama şimdi rüyada Tengri’nin bir başkasına gidebilmesi için onu bırakmasını emrettiğini” bildirdi” (Roux, 2001: 123-124).

Moğollar, akılları başlarına gelince sefil ve fakirlik içindeki hayatlarından sıkılıp, göğün ve yerin yaratıcısı Allah’tan yardım istediler ve onun emirlerini yerine getirmeye söz verdiler. Bunun üzerine Allah’ın emriyle melek, altın tüylü bir kartal şekline girmiş olduğu halde onlara göründü ve onların diliyle konuşarak, Cengiz adını taşıyan liderlerini çağırdı. Cengiz gidip, kartal suretindeki meleğin karşısında, bir ok atımı mesafede durdu. Kartal suretindeki melek, Allah’ın bütün emirlerini Cengiz’e kendi diliyle anlattı. Melek, Allah’ın onlara anlattığı ve kendilerinin *yasak* adını verdikleri emirleri anlattıktan sonra reislerine Gayan unvanını verdi ve o, Çangız Gayan veya Çangız Khan adını aldı. Melek onlara, birçok ülkeleri ve şehirleri ele geçirerek sınırsız bir şekilde çoğalmalarını da söyledi. Aynen söylediği gibi de oldu (Aknerli Grigor, 2012: 19-20; (Roux, 2001: 123-124).

Cengiz Han, Hârezmşah Devleti’nin Otrâr valisi İnalck tarafından Cengiz Han’ın gönderdiği tüccarların ve elçilerin öldürülmesi neticesinde İslâm dünyasının başına gelen musibetin Tanrı’nın bir cezası olarak değerlendirmektedir. Moğolların, Han’ın elçisinin iyi bir şekilde karşılanması konusunda ne nedenli titiz oldukları bilinmektedir. “Elçilerimizi öldürdüler. Bu topraklarda sonsuz Tanrı onları öldürdü ve yok etti” (Roux, 2001: 125). Ebu’l-Ferec bunu şu şekilde rivayet etmektedir: “Cengiz Han elçilerin öldürüldüğü haberini

alınca müthiş bir surette hiddetlendi. Cengiz Han bizzat kalktı, bir dağın tepesine çıktı, başını açarak yüzünü toprağa sürdü ve yemeden ve içmeden üç gün burada kaldı. Cengiz Han gökyüzüne bakarak şu sözleri söyledi: *“Ey cihanın Rabbi ve Hâlıkı, gayemin ne olduğunu ve iyiliği hedef aldığımı biliyorsun. Düşman ise kötülüğe başladı ve kötülük istiyor. Ben de düşmanı amelîne göre cezalandırmanı diliyorum”* (Ebu’l-Ferec, 1999: II, 482)

3- Cengiz Hanve İslâmiyet

İlahi dinlerin sonuncusu İslâmiyettir. İslâmiyet, Hz. Peygamber’e yirmi üç yılda gelen vahiylerle tamamlanmıştır. Aslında Hz. Adem’den itibaren Hz. Peygamber’e kadar gelen bütün peygamberlerin tebliğ ettikleri din, İslâmiyettir. Bu duruma göre İslâmiyet, ilahi dinlerin genel adıdır. Bu ilahi dinlerin en sonuncusu Hz. Peygamber’in tebliğ ettiği dindir. Bu da İslâmiyettir. Bu durumda İslâmiyet, Hz. Peygamber’in tebliğ ettiği dinin özel bir adı olmuş olmaktadır (Aydın, 1996: 127).

Kur’an’ı Kerim’e göre bütün peygamberler inanç yönünden aynı esasları tebliğ etmişlerdir. Telkin edilen inanç esasları İslâm’ın özünü teşkil etmektedir. Böylece Hz. Peygamber ile yeniden şekillenen İslâm kök itibariyle Hz. Adem’e kadar inmektedir. Peygamberler tarihi içinde zaman ve mekâna göre değişiklik arz eden sadece ilahi vahyin, sosyal ilişkiler yönü olmuştur. Bu da İslâm toplumlarının tedrici tekâmülüne kolaylık sağlamış ve son vahyin gelmesine kadar devam etmiştir (Aydın, 1996: 127).

Hz. Peygamber ile birlikte başlayan İslâm’ı tebliğ faaliyetleri, ondan sonra sahâbiler vasıtasıyla tüm hızıyla devam etmiş, bu yüce görevi daha sonraki nesiller devralmış ve İslâm’ın dünyanın en ücra köşelerine kadar ulaşmasına büyük önem göstermişlerdir. Bu vesileyle pek çok kişinin, kitlelerin ve devletlerin İslâm ile tanışmaları mümkün olmuştur. Türkler, İdil-Volga Bulgarları, Karahanlılar, Gaznelilerin İslâm’a girmeleri, İslâm’ın daha geniş kitlelere ve sahalara ulaşmasına zemin hazırlamıştır. İnsanlar sürekli bir şekilde yakın ve uzak komşularıyla iletişim ve etkileşim halinde olduklarından dolayı sahip oldukları inançları, örf ve âdetleri, gelenek ve görenekleri birbirlerine transfer etmeleri mümkündür. Bu açıdan Türk ve Moğol kabilelerinin İslâm ile karşılaşmaları ve bu din hakkında az da olsa bilgi sahibi olmaları yadsınamaz bir hakikattir.

Cengiz Han’dan önce Çinli ve Müslüman tacirlerin Moğolistan’ı ziyaret ettikleri bilinmektedir. Ticaret kervanlarıyla Moğolistan’a birçok esnaf da gelmiştir. Büyük Moğol kabile şeflerinin (han, noyan, ba’atur vb.) saraylarında yerleşen bu esnaf, göçebe aristokralara türlü bilgiyi vermişler, bundan daha önemlisi onlara güvenilir olduklarını hissettirmişlerdir. Orta Asya tacirlerinin etkisi Cengiz Han’ın faaliyete başladığı sıralarda özellikle artmıştı. Cengiz, bu tacirlerden Orta Asya ve Yakın Doğu memleketleri üzerine birçok bilgi edindiği gibi, Moğolistan’ın sınırları dışında düşmanlarıyla yaptığı mücadelede de bu tacirlerin yardımından çok yararlanmıştı (Yakubovsky, 1992: 97). Moğolistan’a gelen tüccarlar sayesinde gerek Cengiz Han gerekse de Moğol kabileleri Müslümanları ve İslâmiyeti yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Onların dini tebliği ve irşad faaliyetleri ve onların bunda ne derece başarılı oldukları hakkında şimdilik elimizde pek fazla bilgi mevcut değildir. Ne var ki, bu devirlerde Müslüman tacirlerin İslâm dininin göçebe Türk boyları arasında yayılmasını ilâhi bir meslek haline getirmiş oldukları ve bu hususlarda medreselerde yetişmiş olan klasik medrese âlimlerinden çok daha aktif ve etkili oldukları göz önüne getirilirse, onların Moğollar arasında da aynı başarıyı göstermiş olmaları gerekmektedir (Kitapçı, 2005: 34-35).

Kitapçı, Merkitlerin Cengiz Han’a karşı isyanları sırasında sık sık Cemâl Hoca adında bir kişiden bahsedildiğini, oysa bu adamın Cengiz Han’ın hanımının öz kardeşi ve dini bütün bir Müslüman olduğunu belirtmektedir (Kitapçı, 2005: 35). Bütün bunlar Barthold’un da dediği gibi, Cengiz Han’ın ilk mücadele yıllarında Moğollar arasında İslâm dinini kabul edenlerin var olduğunu gösteren tek delil değildir (Barthold, 1990: 210; Kitapçı, 2005: 35). Diğer taraftan Müslüman tüccarlar, Moğollar devrinde de *“medrese”* ve *“hangâhlar”* inşa etmeye (Barthold, 1990: 175; Kitapçı, 2005: 35) ve bu devirlerde de *“ribatlar”* yapmaya devam etmişlerdir (Kitapçı, 2005: 35).

Cengiz Han devrinin sonlarına doğru emniyet, huzur ve asayiş artmış, halkın geliri ve zenginliği en yüksek seviyeye çıkmıştı. Yolların güvenliği sağlanmış, yol kesme ve eşkiyalık gibi kötü hareketler ortadan kalkmıştı. Tüccarlar, kâr kokusu aldıkları her yere hiç çekinmeden gidebiliyorlardı. Moğolların her zaman oturdukları belli bir şehirleri olmadığı için tüccarlar onlara çok sık uğramazlar, bu yüzden de her türlü kumaş çok pahalıya satın alırlardı. Onlarla alışveriş yapmanın çok kârlı bir iş olduğu haberinin her tarafa yayılması üzerine Hârezmşah ülkesinden Ahmed Hocendî, Emir Hüseyin ve oğlu Ahmed Belhi adlarında üç kişi anlaşıp yanlarına sırmalı elbiseler, keten ve zendeci kumaşlar ve satılabilecek daha başka eşya alarak doğuya doğru yola çıktılar (Cüveynî, 1998: 116-117). Çünkü Çin ile Moğolistan arasındaki ticaretin bile Uygurlar ile Müslümanların elinde olduğu bilinmektedir. Bu hususta Cengiz Han’ın menfaatleri Müslüman sermayedarlarının menfaatlerine tamamen uyuyordu (Barthold, 1990: 419).

O sırada Cengiz Han, Moğol kabilelerinin çoğunu dize getirmiş, bütün o bölgeleri asilerden ve haydutlardan temizlemiş, yolların belli yerlerine *“karakçı”*ler denilen bekçiler yerleştirmişti. Bu bekçilerin görevi, yoldan geçen tüccarların güvenliğini sağlamak, onların sattıkları malları arasında Han’a layık olanı alıp

Han'ın yanına götürmekti. Bu üç tüccar, bekçilerin bulunduğu menzillerden birine vardıkları zaman malları arandı. Bekçiler Belhî'nin mallarını beğendiler ve onu alıp Han'ın yanına götürdüler. Denkler açılıp fiyatlar sorulunca Belhî, on veya yirmi dinarlık şeylere üç *balış* altın istedi. Buna çok sinirlenen Cengiz Han'ın, "Bu adam bizim hiç kumaş görmediğimizi mi sanıyor? Gidin hazineden kumaşlarımızı getirin de adamın gözü kumaş görsün" demesi üzerine gidip hazineden eskiden kalmış kıymetli kumaşları getirip tüccara gösterdikten sonra onun kumaşlarına el koyup bir yerde tuttular. Tüccarı da tutukladılar. Sonra onun ortaklarını huzura getirdiler. Onlardan birkaç defa ısrarla kumaşların fiyatlarını sormalarına rağmen: "Biz bunları Han'a hediye olarak getirdik" diyerek fiyatlarını söylemediler. Onların bu hareketi Cengiz Han'ın hoşuna gitti. Altın sırmalı elbiselerin her birine bir balış altın, diğer elbiselerin her birine de bir balış gümüş vermelerini emrettikten sonra Ahmed Belhî'yi tekrar çağırdı. Onun elbiselerini de aynı fiyattan satın aldı. Onlara ikramda bulundu. O sırada Müslümanlara saygı gösterirlerdi. Müslüman olduklarından onlar için beyaz ve temiz keçeden çadırlar kurdular. Ancak Müslümanlar, daha sonra kendi kusurlarından dolayı bu itibardan mahrum kaldılar (Cüveynî, 1998: 117; Barthold, 1990: 418-419). Hârezşahlı bir tüccar grubunun ticaret amacıyla Moğol ülkesine gitmesi vesilesiyle hem Cengiz Han'ın hem de diğerlerinin Müslümanlar hakkında bilgilerinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca Cengiz Han'ın tüccarlara saygı göstermesi, onlara ikramlarda bulunması, Müslüman tüccarların iyi bir konuma sahip olduklarını ortaya koymaktadır.

Hârezşah'ın elçilik heyetine karşılık olarak Cengiz Han da Hârezmli Mahmud, Buhârâlı Ali Hoca ve Otrârlı Yusuf Kenkâ'dan oluşan üç kişilik elçilik heyetini Alâaddin Muhammed'e gönderdi (Grousset, 2001: 198). Karşılıklı elçilik heyetlerinden sonra iki ülke arasında tüccarlar gelip gitmeye başladı Bu amaçla Cengiz Han, Harzem İmparatorluğuna gitmek üzere büyük bir kervan hazırlattı: altın, gümüş, Çin ipeği, deve tüğü kumaş, kunduz, samur kürkü gibi değerli eşya yüklü beş yüz deve. Yine Müslümanlar arasından seçtiği Otrârlı Ömer Hoca'yı, Naragalı Hamal'ı ve Buhârâlı Fahreddin Râzî'yi kervanın başına geçirdi (Grousset, 2001: 199). Barthold'a göre kervanın başında Harzemli Mahmud, Buhârâlı Ali Hoca ve Otrârlı Yusuf Kenkâ bulunuyordu (Barthold, 1990: 421). Cengiz Han'ın hizmetinde olan heyette olan Buhârâlı Tüccar Ali Hoca, Çöçi tarafından Cend şehrinin fethinden sonra buraya vali olarak tayin edildi (Grousset, 2001: 207). Cengiz Han Hârezşah ile ticareti geliştirmek üzere tamamı Müslümanlardan oluşan dört yüz elli kişilik bir tüccar kafilesini Hârezşah'ın ülkesine gönderdi (Kafesoğlu, 2000:240-241; İzgi, 1970: 28-36; Çakmak, 2002: 909). Elçilik heyetindekiler Cengiz Han'ın hizmetinde bulunan âlim ve tüccar kişilerdir. Cengiz Han'ın hizmetinde bulunan bu Müslümanların Han'ı olmasa da diğer kişileri etkilemeleri mümkündür. Ayrıca Cengiz Han'ın Hârezşah Devleti'ne gönderdiği kervanın tamamının Müslümanlardan oluşması, onların hem Moğol ticaretinde önemli bir etkiye sahip olduklarını hem de Cengiz Han'ın güvenini kazandıklarını ortaya koymaktadır. Bu durum hem Müslümanların hem de İslâmiyetin Moğollar arasında varlığını göstermektedir.

Cengiz Han kanunları, esas itibariyle başka dinlere bahşettiği hürriyeti Müslümanlara da tanımaktaydı. Muayyen bir doğmanın tercihi dinî tesamühe sahip bulunan Büyük Hanlardan beklenmediği gibi, Moğolların müdahalesiyle husule gelen karşılıklı mezhep düşmanlıkları da pek nadir olmuştu. 1220'de Rey Şafiülerinin arzularıyla orada bulunan Hanefilere karşı harekete teşvik edilen Cebe'nin faaliyeti ise, Heyeti umûmiyesiyle bir istisna teşkil etmişti. Ordunun müdahale ve tecavüzü ise şüphesiz sık sık ve bilhassa Şiilerin Sunnî Müslümanların eline düştükleri zaman vuku bulurdu. Bu gibi hallerden kaçınmak mümkün olmamıştır (Spuler, 1957: 259).

Cengiz Han 1206 yılında kurduğu Büyük Moğol İmparatorluğu çeşitli kabile ve boylardan meydana gelmekteydi. Çeşitli inanış biçimlerine ve heterojen bir yapıya sahip olan bu kabilelerin tek inanç altında toplanması, imparatorluk içerisinde önemli dinî ve sosyal karakterli isyanların çıkmasına neden olurdu. Böyle bir durumun meydana gelmemesi ve imparatorluğun sarsılmaması için Büyük Hanların farklı dinlere müsamaha ile yaklaştıkları görülmektedir. Cengiz Han'ın Şamanist olması, diğer din mensuplarına engel olmadığı gibi, onların kendi inancını kabul etmeleri için bir baskı aracı da olmamıştır. Hatta o, din adamlarının bazı sorumluluklarda muaf tutulması noktasında emirler vermiştir. Ondan sonra gelen Hanlar da onun yolundan gitmeyi âdet edinmişlerdir. Herhangi bir inancı öncelemeden Büyük Hanlar, imparatorluğu oluşturan insanlar arasında denge siyaseti izleyerek, onların birliğe bağlı olmalarında etkili olmuşlar, dinler arası çatışmalara ise müsaade etmemişlerdir. Bu durum hem imparatorlukta hem de istila ettikleri yerlerde böyledir. Bu açıdan inanç mensupları, inandıkları dini yaşamakta ve yaymakta kendilerini özgür hissediyorlardı. Dinler arasında birtakım sorunlar olsa da, genel itibariyle imparatorluk içerisinde her din ve mensubu yaşama hakkına sahipti. Bu açıdan herkesin temel hakkı olan din ve vicdan hürriyetine sahip olduğunu söylemek mümkündür.

4- Cengiz Han'ın Dini Yaklaşımı

Cengiz Han Şamanizm'i benimseyen bir ortamda doğup büyüdüğünden dolayı Şamanist özellikler içeren bir dini yaşam tarzına sahip biri olarak yetişmiş, etrafında sürekli olarak Şamanizm'i temsil eden insanların varlığını yakından hissetmiş, zor durumlarda kaldığı zamanlarda onların yardımlarına müracaat

etmiştir. Cengiz Han'ın din anlayışının oluşumunda çevrenin ve *bekilerin* büyük önemi vardır. Cengiz Han zor durumlarda kaldığı zamanlarda bu inanç yapısından oldukça istifade etmiştir. Bazen *bekiler* devlet içerisinde o kadar etkili olmuşlardır ki, şaman ile kağan arasında imparatorluk ve ruhban sınıfı kavgası olmuştur. Cengiz Han bu gücü kırmak için çok sert tedbirler almak durumunda kalmıştır.

Büyük Şaman Kököçü'nün berteraf edilmesi yeni Cengiz Han imparatorluğunun dini temel üzerine, az çok Zerdüşt ve Çin unsurları taşıyan eski Türk-Moğol animizmi üzerine oturmasını engelleyememişti. Onun tezahürü olduğu ilahi güç, ilahi gök veya gök ilahı olarak tarif edilebilecek "*Tengri*" idi. Cengiz Han'ın bütün halefleri kendilerini Tengri'nin yeryüzündeki temsilcileri olarak görmüşler, buyrukları Tanrı buyruğu, onlara karşı isyan, Tanrı'ya karşı isyan olarak kabul edilmiştir (Grousset, 2010: 250).

Cengiz Han'ın esin verdiği dinamizmin başlıca nedenlerinden biri, kendi içine işlemiş ve diğerlerine de -ilk önce kendi adamlarına, ardından yabancılara ve en uzaktakilere kadar- benimsetmeyi başaracağı, ortaya koyduğu ideolojidir. Bu ideoloji tarih öncesinden beri aynı ırka mensup olan tüm diğerlerinde olduğu gibi, Moğolların içine gömülmüş uyuyor ve bir kez daha dönemsel olarak uyanan yanardağ gibi, uyanmak için bir aracı bekliyordu. Çeşitliliğiyle tek olan göğün seyri Cengiz Han'ı Tek Tanrı anlayışına, ebedi, yüce, sınırsız güce sahip ve grimsi maviliği tüm dünyayı kaplayan Tengri'ye tapmaya yöneltiyordu. Tüm Tanrı'ların üstünde bir yüce Tanrı varsa, tüm beyliklerin üstünde de imparator olmalıydı. Bu açıdan: "Gökte tek bir Tanrı olduğu gibi, yeryüzünde de bir hükümdar olmalıdır" düşüncesi Moğolların hayatında önemli bir yere sahiptir (Roux, 2001: 237).

Bizzat Cengiz Han'ın, Onon ırmağının kaynaklarında şimdiki Kentey dağı olan Burhan Haldun dağında oturan ilahi kudrete karşı özel bir taassupla bağlı olduğu anlaşılmaktadır. İlk zamanlarda karısı Börte'yi kaçıran Merkitler'den atının çevikliği sayesinde kaçıp kurtulduğunda oraya gizlenmişti. Bir hac ziyareti gibi dağın üstüne çıkmış, bağlılığının ifadesi olarak Moğol usulünce borkünü çıkarmış, kemerini omuzlarına asmış, dokuz defa yere diz vurmuş ve kırmızı ayini yapmıştı. Daha sonraları yine Pekin'deki Kin İmparatorluğu'na karşı büyük milli savaşı başlatmadan önce Burhan Haldun haccını yapacak, en hürmetkâr tavır içinde kemeri boynuna asılı: "Ey ölümsüz Tengri! Kin'lerin alçakça öldürdükleri atalarımın kanunun intikamını almak üzere silahlandım. Eğer beni tasvip ediyorsan, bana kuvvetinin yardımını esirgeme" diyecektir. Reşidüddin kendisini bu şekilde konuşturmuştur, diğer kaynaklar bu sefer öncesinde kendisinin üç gün boyunca çadırına Ruh ile baş başa kapandığını, bu arada çevredeki halkın "Tengri! Tengri!" diye Göge yakardıklarını yazmaktadır. Dördüncü gün Tengri'nin gücü Han nihayet çadırından çıkmış ve ölümsüz Tengri'nin kendisine zaferi vaat ettiğini açıklamıştır (Grousset, 2010: 250).

Reşidüddin ve Cüveynî, Cengiz Han'ın iki oğluna şu sözleri söylediğini belirtmektedirler: "Çocuklarım, ömrümün sonuna yaklaşmaktayım. Tengri'nin yardımıyla size öyle büyük bir imparatorluk bırakıyorum ki, merkezinde ucuna bir yıl yürüyüş mesafesi vardır. Onu korumak istiyorsanız birleşik kalın, düşmanlarınıza karşı el birliğiyle hareket edin, size sadık olanların zenginliklerini arttırmak için anlaşın. Aranızdan birinin tahtta bulunması gerekiyor. Ögedey halefim olacaktır. Bu seçime ölümden sonra saygı duyun" (Roux, 2001: 228).

Cüveynî, Cengiz Han'ın idare anlayışını şöyle anlatmaktadır: "Cengiz Han, iş başına geçtiği ilk yıllardan itibaren kendisine bağlı Moğol kabilelerinin kötü davranışlarını ve çirkin âdetlerini yasakladı. Onların yerine akıl ve mantığa dayalı güzel hükümler koydu. Onun koyduğu hükümlerin çoğu kanunlara uygundur. O, bir şeyi kabul ettirmek için güçlü hükümdarların başvurdukları korkutma ve tehdit yöntemlerine başvurmazdı. Bir kimseyi yola getirmek için kullandığı en sert ifade, "Ne olacağını biz bilmeyiz, Yüce Tanrı bilir" ifadesiydi. Eğer dikkat edilirse, bu söz, Allah'a tevekkül edenler tarafından söylenecek bir sözdür. Nitekim Yüce Allah: "Allah'a tevekkül edene o yeter" (Talâk: 65/3) buyurmuştur. Bu tevekkül sayesinde Cengiz Han, her amacına ulaşmış, her istediğini elde etmiştir" (Cüveynî, 1998: 87).

Cengiz Han'ın dini olmadığı için insanları dinine göre ayırt edip birini diğerine üstün tutmazdı. Hangi dinden olurlarsa olsunlar âlimlere ve din adamlarına iyi davranır, onları her zaman yüceltirdi. Bunu Yüce Tanrı'ya karşı bir görev bilirdi. Müslümanlara saygı gösterdiği gibi Putperestlere ve Hristiyanlara da saygı gösterirdi. Çocuklarının torunlarının bazıları İslâmiyeti, bazıları Hristiyanlığı, bazıları Putperestliği seçtiler, bazıları da hiçbir dine girmeyerek atalarının yolundan gittiler. Sonuncu gruptakilerin sayısı azdı. Herhangi bir dine girenler mutaassıp değillerdi. Zaten Cengiz Han'ın yasalarından biri de bütün milletleri eşit saymak, onlar arasında fark gözetmemektir (Cüveynî, 1998: 87).

Cengiz Han 1206 kurultayında Han ilan edildikten sonra Moğol İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındakilerin yaşamlarını düzenleyen "*yasa*" adı verilen kurallar koydu. Bu kurallardan ilk ikisi gerçekten büyük öneme sahiptir:

"Yeri ve göğü yaratan, ölümü, hayatı, serveti, fakirliği istediği gibi dağıtan, her şeyde mutlaka hükmünü yürüten bir tek Tanrı'nın varlığına iman etmenizi emrederim."

“Dinî reisler, vaizler, rahipler, ruhanî hayata bağlı kimseler, müezzinler, doktorlar ve cenaze yıkayıcıları genel hizmetlerden muaftırlar” (Tahiru’l-Mevlevî, 2011: 70; Lamb, 2011: 197).

Cengiz Han 11 Nisan 1223’te bir ferman hazırlattı. Bu, *soyurgal* ya da *yarlık* adını taşıyan, onu desteklemek ve ardından imparatorluğun farklı dinlerinin yüksek görevlilerine aynı ya da benzer ayrıcalıkların sağlanmasını amaçlayan çok sayıda fermanın ilkiydi. Çang-çuen’den sonrakilerin sahip olacağı tüm ayrıcalıklar aşağı yukarı doğrudan bununla bağlantılı olacak ya da ondan kaynaklanacaktı. Hepsi ya da neredeyse hepsi -en azından Taoizmle ilgili olanlar- ona gönderme yapacaktı. Bu fermana şunlar belirtilmektedir: “*Cengiz Han. Yarlık. Tüm yörelerin görevlilerine şunları yasaklamıştır: Tüm dini binalarda ve Yol’un (Tao) izlendiği, kutsal keşiş Kieu’ya (Çang-çuen) bağlı tüm konutlarda, işleri kutsal kitapları okumak ve Gök’e yakarmak olan kişiler yaşar. Bunlar imparatorun on bin kere on bin yıl yaşaması için dua eden kişilerdir. Bunun içindir ki, tüm yükümlülüklerin, küçük ya da büyük tüm vergilerin onlara uygulanmasını yasaklıyorum*”(Roux, 2001: 222).

XIII. yüzyıl başlarında Moğollarda saldırgan bir enerjinin aniden patlak vermesi hâlâ psikolojik bir muamma olarak durmaktadır. Fen bilimlerinde bir benzetme yaparsak, bir nevi ruhî infilak meydana gelmişti. VII. yüzyıldaki Arap yayılmasının başlangıçtaki gücünün psikolojik olarak yeni bir dinin heyecan ve fanatizminden kaynaklandığı genel kabul görmüştür. Fakat Cengiz Han büyük dinlerden birine mensup değildi. Ona hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar tarafından putperest deniliyordu. Onun dini siyaseti bütün inançlara karşı müsamaha idi. Moğolların geleneksel inançları Şamanizm’in ve Göğe hürmetin bir karışımıydı. Cengiz Han hayatının bütün kritik anlarında “Mengü Mavi Göge” yakarıyordu. Fakat Şamanları devlet işlerine karıştırmıyordu. Bu yüzden biz, Cengiz Han’ın Şaman dinine mensup olduğunu söyleyemeyiz; aksine o, Gök ile kendisi arasındaki rabitanın şahsî olduğuna inanıyordu. Bu inanç bir görev hissi ile birleşmişti: Cihanşümül barışı sağlamak için dünyayı fethetmek. Onun mesajı buydu ve dâhilî kavgalardan ve sürekli savaşlardan yorulmuş olan Müslüman Orta Doğu ve Hristiyan Batı’nın milletlerinden en azından bazıları etkilenmiş olmalıdır (Vernadsky, 2007: 17).

Bir XIII. yüzyıl tarihçisi olan Gregory Ebu’l-Ferec, Cengiz Han’ın emriyle *yasak* denilen şu kanunu yazdığını: “Moğollara asilere mektup yazmak ve elçi göndermek ihtiyacını hissettikleri zaman, bunları ordularının ve sayılarının büyüklüğü ile tehdit etmesinler. Yalnız onlara desinler ki, itaat ederek teslim olursanız, iyi muamele görürsünüz. Fakat mukavemet ederseniz, biz ne biliriz, fakat daima yaşayan Allah başınıza ne geleceğini bilir” belirttikten sonra Cengiz Han’ı yönlendiren düşünce hakkında şöyle bir yorumda bulunmuştu: “Bu hatt-ı hareketle Moğollar Allah’a karşı güvenlerini gösterirler. Onlara bu sayede galip gelmişlerdir ve galip geleceklerdir (Ebu’l-Ferec, 1999: II, 478).

Cengiz Han kanunlarının ikinci maddesi ise şöyledir: “Moğollar mütevazi, temiz ve dürüst kimseleri, kâtipleri, akıl sahiplerini, hangi millete mensup olurlarsa olsunlar, ta’ziz etsinler ve makamlarını yükseltsinler. Kötülerden ve insafsızlardan nefret etsinler.” Gregory Ebu’l-Ferec madde hakkında da şöyle bir yorumda bulunmaktadır: “Moğollar bu tarz tevazuyu (yahut iffeti) Hristiyanlar arasında görmüş oldukları için muhakkak ki, saltanatlarının kısa bir zaman önce olan başlangıcında, bunları çok sevmiş olacaktı. Fakat bunların sevgisi o derece şiddetli nefrete çevrilmiştir ki, bu huyları ve meziyetleri beğenen gözlerle göremeyecek hale geldiler. Çünkü hepsi de binlercesi Müslüman oldular (Ebu’l-Ferec, 1999: II, 478-479). Cengiz Han’ın yasaının bir gereği olarak Abdurrahman’ın Çin’de maliye bakanlığına denk düşen bir göreve atanması, Müslümanların gördükleri itibarın bir göstergesidir (Roux, 2001: 271). Cengiz Han, Batı Seferini tamamladıktan sonra 1223 yılında Harzemli bir Türk olan Mahmud Yalvaç’ın oğlu Mesud’u Mâverâünnehir şehirlerini idare etmek üzere tayin etti (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 185; Kitapçı, 2005: 57; Kafalı, 2005: 67-68). Mahmud Yalvaç’ı ise beraberinde Karakurum’a götürdü (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 185; Kitapçı, 2005: 57; Deniz, 2013: 77) ve daha sonra kendisini Kitanların şehri olan Cung-du’ya vali tayin etti (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 185). Aslen Harzemli, asil, dini bütün köklü bir Türk ailesinden gelen Mahmud Yalvaç hanefi mezhebini. O, önceleri Hârezmşah’ın yanında bulunmuş ve devlet idaresinde itibarlı bir kimse olmuştur. Daha sonra oğlu Mesud ile birlikte Cengiz Han’ın hizmetine girmişlerdir (Kitapçı, 2005: 57). Mahmud, Cengiz Han’ın Harzem Sultanı Muhammed’e gönderdiği elçilik heyetinde de bulunmuş ve başarılı hizmetler yapmıştır Öztuna, 1996: I, 634; Kitapçı, 2005: 57). Cengiz Han, Büyük Asya seferini tamamladıktan sonra Yalvaç Beyin yıldızı daha da parlamış ve onu bütün Kuzey Çin’i temsil etmek üzere Pekin “Umumî Valisi” tayin etmiştir. O bundan böyle “Sahib-i Memâlik-i Çin” unvanı ile anılacaktı. Çin’in başta vergi işleri olmak üzere, emniyet ve huzurundan o sorumluydu. O, bu görevinde 1254 yılına kadar kalmış ve İslâmiyetin hayrına birçok güzel işler yapmıştır Ögel, 1988: 519; Kitapçı, 2005: 57). Öyleki, Buhara Cengiz Han’ın eline geçince Mahmud Yalvaç, halkın öldürülmemesi için kendisini ikna etmeyi başardı Cüveynî, 1998: 108-109. Leon Cahun, Harzemli Mahmud Yalvaç’ın Cengiz Han’ın ilk varislerine Çin’in askerî ve sivil yöneticisi olarak hizmet ettiğini belirtmektedir (Cahun, 2006: 169).

Mahmud Yalvaç'ın devlet idaresinde iyi yetişmiş oğlu Mesud ise, Buhara, Semerkand, Hoten, Kaşgar gibi eski Karahanlı ülkelerine umumî vali olarak atanmıştır. Reşidüddin'in verdiği bilgiye göre Mesud Bey, Uyguristan'dan Harzem'e kadar olan yerlerin, yalnız Müslümanlar değil, bütün yerleşik halkın idari sorumluluğunu üstlenmişti (Barthold, 1990: 545). Mahmud Yalvaç ile oğlu Mesud Bey, şehir ve şehirlilerin idaresinden en iyi anlayan kişilerdi (Ögel, 1998: 519; Kitapçı, 2005: 57). Yukarıdaki örnekleri dikkate aldığımızda Cengiz Han'ın dini taassup içerisinde olmadığı, istifade edebileceği kişileri devletin devamı ve milletin refahı için görevlendirdiği görülmektedir.

Cengiz Han, Moğol kabilelerini bir çatı altında birleştirme faaliyetleri esnasında yani Moğol İmparatorluğunu kurmadan önce Hasan isimli bir tacirle karşılaştı. Bu tacir, Şan-si denen bir Çin ilinin sınır boylarındaki Balçık göle gelmişti. O, Ongut ilinde biraz kaldıktan sonra Argun ırmağına doğru yolunu uzatmıştı. Ak bir devenin sırtında bin koyunluk bir sürüyü güdüyordu. Samur kürk, sincap postu almak için yukarı Argun bölgesine gelmişti. Hayvanalarını suvarmak için gelen Cengiz Han ile karşılaştı. Aralarında bir dostluk kurulduğu anlaşılıyor. Gerçekten daha sonra üç Müslüman Hasan, Cafer Hoca ve Danişmend Hâcib, Cengiz Han'a inanmış "Balçıklılar" olacaktır (Grousset, 2001: 131).

Cengiz Han'a mağlup olan Naymanların lideri Güçlük, Karahıtay ülkesine geldi ve kısa bir süre sonra Karahıtay hükümdarı Gur Han'a saldırdı ve burasını ele geçirdi. Kaşgar halkının ayaklandığını öğrenen Güçlük ordusuyla buraya geldi. Erkeği olan her eve bir asker gönderdi. Şehrin erkeklerinin tamamını bir yerde topladılar. Onlara zulmettiler. Şehir halkı Alah'a ortak koşan putperestlerin her istediğini yerine getirdi. Onların isteklerine karşı gelmeye kimse cesaret edemedi. Nayman halkının çoğu Hristiyandı. Güçlük, Gur Han'ın kızını istedi. Kız, Güçlük'ün putperest olmasını istedi. Bunun üzerine Güçlük putperest oldu. Güçlük Kaşgar'dan sonra Hoten'e gitti ve orasını da fethetti. Bu bölgenin Müslüman olan halkını dininden dönmeye zorladı. Hristiyanlığı, putperestliği ya da Hitayîlerin dinini seçmelerini istedi. Hotenliler başka seçenekleri olmadığı çaresiz Hitayîlerin dinine girdiler. Bu konuda Yüce Allah şöyle buyuruyor: "Fakat darda kalana başkalarının payına el uzatmamak ve zaruret miktarını aşmamak üzere günah sayılmaz. Çünkü Allah bağışlayan ve merhamet edendir" (Bakara: 2/173) Bundan sonra müezzinlerin ezanı, iman edenlerin duası kesildi. Medreselerin kapılarına kilit vurulup yıkılmaya bırakıldı. Güçlük bir gün şehrin imamlarından ileri gelenleri bir meydana götürüp rakipleriyle din konusunda münazara yaptırdı. İmam Alâaddin Muhammed el-Hotânî ile Güçlük arasında sual cevap şeklinde bir tartışma çıktı. İmamın verdiği cevaplara tahammül edemeyen Güçlük onu medresenin önünde astırdı (Cüveynî, 1998: 108-109).

Cengiz Han, Hârezm seferine çıkarken Güçlük'ün zulüm ve kötülüklerini ortadan kaldırmak için bütün noyanlarını onun üzerine gönderdi. Moğol ordusunun geldiği haberini alan Güçlük kaçmayı tercih etti. Onu takip eden Moğol askerleri Kaşgar'a girince tekbiri, ezanı ve namazı serbest bıraktılar. Herkesin kendi dininin ve âdetinin gereklerini serbestçe yerine getirebileceği konusunda tellal çağırttılar. Cüveynî bunları anlattıktan sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Biz, o kavmin (Moğolların) varlığını, Tanrı'nın rahmetlerinden bir rahmet, Allah'ın feyizlerinden bir feyiz olarak sayıyoruz"(Cüveynî, 1998: 109-110).

Cengiz Han Buhara'dan geçerken bir gün ulemanın kendisine İslâm'ı anlatmasını istedi. Fatih ve din uzmanları arasındaki karşılaşma büyük yankılar uyandırmış olmalıydı. Birkaç yüzyıl sonra olayı şu biçimde anlatan Hiveli tarihçi Ebu'l-Gazi Bahadır Han'a bu olay anlamlı görünmektedir:

Cengiz Han, onunla konuşanlara ilk önce "Müslüman" sözcüğünün anlamını sordu. "Müslümanlar tek ve eşi olmayan Tanrı'nın hizmetkâridirler" yanıtını verdiler. Cengiz Han: "Bu benim de inandığımdır" dedi. Ardından peygamberden söz ettiler ve Cengiz Han, onu kuşkusuz bir büyük Şaman olarak görüp aracı rolünü onayladı. Dini uygulama konusuna gelen ulema şöyle dedi: "Müslümanlar Tanrı'ya tapmalı ve günde beş vakit dua etmelidir." Cengiz Han: "Bu doğrudur" dedi. O, aynı biçimde Ramazan orucunu da onayladı. Ama hac konusunda şöyle dedi: "Tüm evren Tanrı'nın evidir, neden gidilmesi gereken bir mekân belirlenmiştir?" Oysa kendisinin de Burhan Haldun gibi kutsal mekânları vardı ve kuşkusuz bunu unutmamıştı. Pragmatik kişi olarak şu sonucu çıkardı: "Cuma hutbesi yasal hükümdarın adına verildiğine göre, kendi adına verilmesini emretti." Bu onu elbette Müslüman yapmıyordu (Roux, 2001: 211; Grousset, 2001: 236). Bundan dolayı Cengiz Han, Alâaddin Muhammed yerine hükümdar olduğu için Semerkand'da kendi adına hutbe okunmasını emretti (Grousset, 2001: 236).

Cengiz Han'ın aynı anda İslâm ve Taoizm'e gösterdiği ilgi aslında ne bir rastlantı ne de yeni bir olaydı. Cüveynî ve Makrizî, onun "eğitilmiş kişiler ve her dinden din adamlarına saygı duyduğunu ve onları sevdiğini, Tanrı katında araçlar olarak gördüğünü, rahiplere saygı duyduğunu ve aralarında bir ayırım yapılmasını" yasakladığını anlatmaktadır. Kuşkusuz İslâmiyet, Taoizm, belki de Budizm ve yakınındaki çok sayıdaki Hristiyandan Hristiyanlık hakkında bilgi alıyordu. Öte yandan metafizik

kaygılarını, büyüsel-dinsel güçlere olan korkusunu aşmayı biliyordu. Rahiplere saygı duyuyor, ama politikasına uygun düşecekse onları kurban ediyordu: Kököçü'nün öldürülmesi bunun mutlak kanıtıdır (Roux, 2001: 231). Ermenistan'da yüksek bir devlet memuru olan Sembad, Hristiyanlar "huzuruna çıktıklarında onları büyük saygıyla kabul etmiş, onlara özgürlüklerini vermiş ve kim olursa olsun canlarını sıkabilecek herhangi bir şey yapılması ya da bir söz söylenmesi yasaklanmıştır" diye aktarmaktadır. Öyleki, "onları o güne dek küçük düşürmüş olan Araplar, onlara yaptıklarının iki misline maruz kaldılarını" belirtmektedir. Burada, gelecekteki tüm sorunların tohumlarını görüyoruz. Oysa Makrizî: "Cengiz Han'ın tüm mezheplere saygı duyulmasını ve hiçbir ayrıcalık yapılmamasını emrettiğini" söyleyerek şöyle bir ilavede bulunmaktadır: "Tüm bunları, Tanrı'yla arasını hoş tutmanın bir yolu olarak emretmekteydi" (Roux, 2001: 211).

Cengiz Han'ın cihan devleti ideali ile karışmış dinî hissiyatlardan ilham almış olduğunu söyleyebiliriz. Fakat onunkinin bir devlet dini olduğunu söyleyemeyiz, çünkü psikolojik olarak onunla Tanrı arasındaki rabıta doğrudandı, herhangi bir yerleşmiş din vasıtasıyla değildi. Hatta Gibbon buna dayanarak Cengiz Han'ın dinini "saf bir deizm ile mükemmel bir müsamahadan meydana gelen bir sistem" olarak tanımlamayı mümkün görmüştü. Onu Cengiz Han'ın yasaları ile mükayese ederek şöyle demektedir: "Bizim hayranlığımızı ve alkışımızı en çok hak eden Cengiz'in dinidir" (Vernadsky, 2007: 18).

Cengiz Han tek Tanrı anlayışına sahip olduğundan, tek Tanrı'ya inananlara karşı hoşgörülü davranmaktadır. Bu düşüncesini *yasak*'ın ilk maddesiyle kanunlaştırması ve ikinci maddesiyle de inananları bazı yükümlülüklerden muaf tutmasıyla pekiştirmiştir. Birden çok dine mensup olan halkı, tek din çatısı altında toplama gayreti içerisinde olmak, yapıyı oluşturan insanları rahatsız edecek ve onların illegal oluşumlar şeklinde gerek devlet gerekse de yönetim aleyhinde faaliyette bulunmalarına sebep olacaktır. İnsanlar tarihin her döneminde dini ibadetlerini yerine getirmek amacıyla her türlü baskıya ve şiddete göğüs germişler, hatta bu uğurda canlarını feda etmekten çekinmemişlerdir. Yönetim ile halk arasındaki uyumsuzluk, devletin temel dinamiklerini derinden sarsmaktadır. Bu açıdan yönetimlerde bulunanlar devletin geleceği, halkın huzur ve refahı için buna önemli ölçüde dikkat etmeleri gerekmektedir. Cengiz Han yönetimde kaldığı süre içerisinde bu duruma dikkat etmiş, yönetiminde farklı dinlere mensup insanları özellikle de Müslümanları önemli görevlere getirmekten kaçınmamıştır. Farklı dini grupları bir arada tutmanın ve itaatlerini sağlamanın en önemli metodu budur.

Sonuç

Kıyat kabilesinin Borçigin koluna mensup olan Temuçin, babasının Tatarlar tarafından öldürülmesinden sonra zor yaşam koşulları altında hayatta kalarak o ana kadar başı boş olarak gezen Moğol kabilelerini uzun mücadelelerden sonra bir araya toplama başarısını göstererek ilerleyen süreçte dünyayı titretecek ve kısa süre içerisinde olağanüstü fetih hareketleriyle en geniş topraklara sahip olacak Moğol İmparatorluğu'nu 1196 tarihinde kurmuştur. Temuçin liderliğinde kurulan bu Moğol İmparatorluğu sadece Türklerin ve Müslümanların yaşadıkları bölgeleri değil, dünyanın büyük bir kısmını içine alan Asya ve Avrupa'nın tamamını yakından ilgilendiren ve dünyaya yeni bir düzen vermeye çalışan büyük bir hâdisedir. Acımasız ve merhametsiz bir şekilde etrafındaki kabile ve devletleri bir bir kendine bağlayan Temuçin 1206 yılında Cengiz Han sıfatını almış ve 1215 yılında Çin'i fethederek devletin sınırlarını oldukça genişletmiştir. Cengiz Han'ın İslâm dünyasıyla ilk münasebetleri ticaret yoluyla gerçekleşmiştir. Dönemin en güçlü İslâm devleti olan Hârezmşahlar ile yaptığı fetih hareketleriyle kendisinden oldukça bahsettiren Moğol İmparatorluğu arasında iki ülke tüccarlarının güvenli bir şekilde ticaret yapabilmeleri için iki ülke arasında antlaşmaya varılmasına rağmen Cengiz Han tarafından gönderilen tamamına yakını Müslüman tüccarlardan oluşan ticaret kervanı Otrâr valisi İnalçık (Kayır Han) tarafından yağmalanarak tüccarların biri hariç tamamının öldürülmesi, Cengiz Han'ın İslâm dünyasına saldırma sebebi olarak kabul edilmektedir.

Moğol İmparatorluğu çeşitli dinî ve etnik gruplardan meydana geldiğinden dolayı bünyesinde pek çok din barındırmaktaydı. Moğollar'ın atalarından miras olarak aldıkları din Şamanizm olmakla birlikte Budizm, Hristiyanlık, Yahudilik, Taoizm, Maniheizm ve İslâmiyet gibi dinlerin varlıklarını korumalarına ve yayılmalarına müsaade etmişlerdir. Bu amaçla Moğol İmparatorluğu hanlarının dinî yaklaşımları oldukça önemlidir. Çünkü onların dinî algılarında Şamanizm dışındaki dinlere yaşama hakkı tanınmasaydı, Moğol toplumunda bu kadar dinî çeşitlilik olmazdı. Moğol hanları tek tanrı anlayışına sahip olduklarından dolayı vatandaşlarına din ve vicdan hürriyetini tanımışlar ve bu alanda yapılan çalışmaları engellemekten kaçınmışlardır.

Cengiz Han tek Tanrı anlayışına sahip olduğundan, tek Tanrı'ya inananlara karşı hoşgörülü davranmış ve bu düşüncesini *yasak*'ın: "Yeri ve göğü yaratan, ölümü, hayatı, serveti, fakirliği istediği gibi dağıtan, her şeyde mutlaka hükmünü yürüten bir tek Tanrı'nın varlığına iman etmenizi emrederim." "Dinî reisler, vaizler, rahipler, ruhanî hayata bağlı kimseler, müezzinler, doktorlar ve cenaze yıkayıcıları genel hizmetlerden muaftırlar" ilk iki

maddesiyle kanunlaştırması, onun inanç sahiplerine karşı ne kadar iyimser olduğunu ortaya koymaktadır. Birden çok dine mensup olan halkı, tek din çatısı altında toplama gayreti içerisinde olmak, yapıyı oluşturan insanları rahatsız edecek ve onların illegal oluşumlar şeklinde gerek devlet gerekse de yönetim aleyhinde faaliyette bulunmalarına sebep olacaktır. Cengiz Han yönetimde kaldığı süre içerisinde bu duruma dikkat etmiş, yönetiminde farklı dinlere mensup insanları özellikle de Müslümanları önemli görevlere getirmekten kaçınmamıştır. Bu durum İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetlerini olumlu yönde etkilemiş ve İslâmiyet, Moğollar arasında hızlı bir şekilde yayılma imkânı bulmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdülhakîm, Mansûr (2008). *Cengiz Han*, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Ebu'l-Ferec, Gregory (1999). *Abu'l-Ferec Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ağaladağ, Sebahattin (2002). "Moğol Devleti", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Aknerli Grigor (2012). *Okçu Milletinin Tarihi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Arslan, İhsan (2014). *Moğollar Arasında İslâmiyetin Yayılışı*, İstanbul: Okur Akademi Yayınları.
- Aydın, Mehmet (1996). *Dinler Tarihine Giriş*, Konya: Damla Ofset Matbaacılık ve Ticaret.
- Bahî, Receb Mahmud İbrahim (2010). *Târîhu'l-Moğol ve Sukûti Bağdâd*, Kahire: Mektebetü'l-İmân.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, trc. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Cahun, Leon (2006). *Asya Tarihine Giriş-Kökenlerinden 1405'e Türkler ve Moğollar*, trc. Sabit İnan Kaya, İstanbul: Seç Yayın Dağıtım.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik (1998). *Târîh-i Cihangüşa*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çakmak, Mehmet Ali, "Moğol İstilas ve Hârezmşah İmparatorluğu'nun Yıkılışı", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Çetin, Osman (2009). *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, İstanbul: Düşünce Yayınları.
- Deniz, Arda (2013). *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlılar Devleti Tarihi*, İstanbul: Bizim Kitaplar San. ve Tic. Ltd. Şti.
- Emîn, Muhammed Fethi-er-Rüknü, el-Ferîk (2007). *el-Ğazvü'l-Moğol li Diyârî'l-İslâm*, Dimeşk: Dâru'l-Evâil.
- Grousset, Rene (2001). *Cihan Fatih Cengiz Han*, trc. İzzet Tanju, İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Grousset, Rene (2010). *Bozkır İmparatorluğu*, trc. M. Reşat Uzman, İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Gündüz, Şinasi (2007). *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Güngör, Harun (2010). "Şamanizm" *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Muhammed, Hişâm (2008). *Devletü't-Tatar eş-Şurûk ve'l-Ğurûb*, Kahire: Dâru Meşârik.
- İzgi, Özkan (1970). "Hârezmşahlar ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi", *TK*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafalı, Mustafa (2005). *Çağatay Hanlığı*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kafesoğlu, İbrahim (2000). *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lamb, Harold (2011). *Moğolların Efendisi Cengiz Han*, trc. A. Göke Bozkurt, Ankara: Tutku Yayınevi.
- Moğolların Gizli Tarihi* (2010). trc. Ahmet Temir, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Muhammed, Hişâm (2008). *Devletü't-Tatar eş-Şurûk ve'l-Ğurûb*, Kahire: Dâru Meşârik.
- Ögel, Bahattin (1988). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Tdav Yayınları.
- Öztuna, Yılmaz (1996). *İslâm Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Roux, Jean Poul (2001). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, trc. Aykut Kacancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Roux, Jean-Poul (2001). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, trc. Aykut Kazancıgil, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Sallâbî, Ali Muhammed (2010). *el-Moğol beyne'l-İntişâr ve'l-İnkisâr*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- Sayyâd, Fuâd Abdülmütî (1980). *el-Moğol fi't-Târîh*, Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye.
- Spuler, Bertold (1957). *İran Moğolları*, trc. Vemal Köprülü, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şener, Cemal (1996). *Şamanizm*, İstanbul: Etik Yayınları.
- Tahirü'l-Mevlevî (2011). *Cengiz ve Hülâgû Mezâlîmi*, Konya: Kardelen Yayınları.
- Taneri, Aydın (1993). *Hârezmşahlar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Vernadsky, George (2007). *Moğollar ve Ruslar*, trc. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Yakubovskiy, A. YU (1992). *Altın Ordu ve Çöküşü*, trc. Hasan Eren, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yazıcı, Nesimi (2011). *İlk Türk- İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.